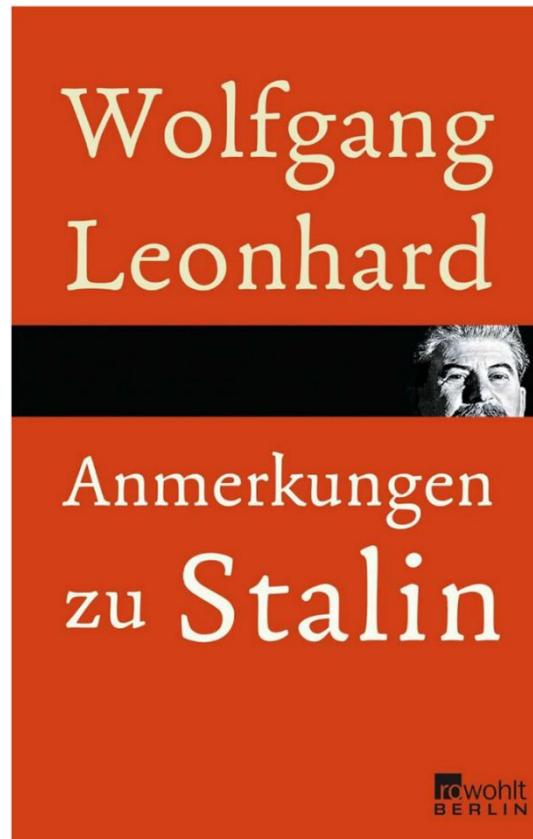

Wolfgang Leonhard
Anmärkningar om Stalin
2009

Innehåll

Myten	1
Uppstigningen	4
Diktatorn.....	15
Ideologen.....	23
Terrorn.....	31
Kriget.....	39
Slutet.....	47
Litteratur.....	52
Lästips	52

För en recension av denna bok, se [Anmärkningar om Stalin](#) av Frank Maerten.

Noterna nedan är tillagda av Martin F.

OBS: De flesta av de nedan citerade Stalin-artiklarna om kollektiviseringen ingår i samlingen.
[Stalin om kollektiviseringen av jordbruket.](#)

Myten

I Putins Ryssland är något olycksbådande på gång: Stalin återvänder. Han återvänder i människors medvetande och i vardagen. Och med honom återvänder ett av de mörkaste kapitlen i Rysslands historia. För någon som jag, som tillbringade min ungdom under Stalin och hela livet har ägnat sig åt att undersöka stalinismens brott, är detta en skandal som hittills fått alldeles för lite uppmärksamhet.

När man på den ryska landsbygden sätter upp överdimensionerade byster av diktatorn på Stalins födelsedag kan man tro att det är en provokation av några obotfärdiga personer. Men det som för närvarande händer i Ryssland har en annan innebörd. Det bildar en helhet som bekräftar mina värsta farhågor.

Symptomatiskt är resultatet av en bred opinionsundersökning som initierades 2008 av den statliga tv-kanalen Rossija, där man skulle rösta fram ”Rysslands viktigaste historiska personlighet”. Vinnaren: Josif Vissarionovitj Dzjugasjvili – Stalin.

I nästan tre decennier, längre än någon annan härskare, stod han i spetsen för Sovjetunionen. Antalet människor som föll offer för hans terror är ofattbart högt, historiker uppskattar att mer än trettio miljoner människor dog. Hur kan det komma sig att en av 1900-talets värsta brottslingar får ny ära fem decennier efter sin död?

Den bristande historiska uppgörelsen, som alltid präglat Rysslands förhållningssätt till Stalintiden, har säkert banat väg för denna utveckling. De konkreta orsakerna finns dock i de senaste arton årens historia. Efter Sovjetimperiets fall och att allt fler före detta unionsrepubliker sedan dess har sökt anslutning till väst, ser Ryssland sin forna politiska makt försvinna. Så blir Stalin, den obesegrade byggaren av ett starkt Ryssland, grundaren av en rysk världsmakt, förkroppsligandet av allt det som det ryska samhället längtar efter idag.

Det handlar dock inte bara om ett diffust behov hos befolkningen. Värre än så: Putins ledning främjar aktivt den renässans som Stalin upplever. 2003, på femtioårsdagen av Stalins död, öppnades en utställning i det tidigare revolutionsmuséet i Moskva med titeln ”Stalin, personlighet och symbol”, som gav en förskönad och ofta förvrängd bild av diktatorn och hans styre. Stalintiden framställdes här i en glans som skulle blända besökarna.

Den nya glorifieringen börjar redan hos dem som inte kan försvara sig mot den. Vladimir Putin gav sommaren 2007 ut en handbok som sedan dess tjänar som riktlinje för lärare i historieundervisningen. Ryska elever lär sig idag att Stalin var en politiker som visserligen regerade med hård hand, men just därför kunde främja Sovjetunionens industriella och världspolitiska uppgång som ingen annan. ”Han krävde det omöjliga av människorna för att uppnå det maximala”, står det i Putins handbok: ”Resultatet av Stalins utrensningar var en ny klass av chefer som var kapabla att lösa moderniseringsuppgiften.” Hans metoder må ha varit ”grymhet och hänsynslöshet”, men hans framgångar gav honom rätt: ”Att stärka staten, inklusive dess industriella och militära styrka, var en av huvudprinciperna i hans politik.”

Det finns många exempel på Stalins renässans. Medan lokala politiker i Volgograd strävar efter att döpa staden till dess tidigare namn – Stalingrad – har Putin vid millennieskiftet återinfört den tidigare Stalin-hymnen som officiell nationalhymn.

Man får inte blunda för denna utveckling. När jag ser vad som händer i den ryska offentligheten, verkar det mer nödvändigt än någonsin att syssla med den man som just nu utvecklar ett tvivelaktigt eftermäle. Mitt mål är att sätta ett exempel. För bara om man förhindrar att den

kritiska diskussionen om fenomenet Stalin minskar alltmer, kan man i detta land också öka medvetenheten om de olycksbådande förändringar som pågår i vårt europeiska grannskap.

Det finns bara ett fåtal människor kvar som upplevde Stalintiden direkt. Jag är en av dem. Och därför kommer mitt vittnesmål som ögonvittne alltid att spela en roll i denna bok. De följande sidorna handlar inte bara om att beskriva de strategier och metoder med vilka en man, som 1878 föddes som son till enkla georgiska föräldrar, kunde ta sig till toppen av en stat och förvränga en epoks stora politiska idé till ett instrument för grym despotism. Det är också viktigt för mig att utifrån mina personliga iakttagelser tydliggöra hur myten om Stalin, som just nu upplever en sorglig renässans, kunde uppstå.

Det här är inte rätt plats att redogöra för Stalins biografi i alla dess detaljer, som har undersökts ingående av forskningen. Mitt främsta mål är att tydliggöra kärnan i hans styre, stalinismen. Och att befria Stalin som historisk figur från alla myter: från myten om den stålhårda, oböjliga härskaren som ledde Sovjetunionen till världsmakt, från myten om den ”vise läraren” som förverkligade de marxistiska idéerna, från myten om hjälten under den bolsjevikiska revolutionen.

Den historia som förbinder mig personligen med Stalin började för länge sedan. Det är nästan tre fjärdedels sekel sedan jag mötte honom för första gången. Det var den 1 september 1935 i Moskva, jag var fjorton år. Tjugotvå nya skolor hade byggts där året innan. Nu skulle jag gå i en av dem.

När jag svängde in på Kropotkingatan den morgonen kände jag genast igen den moderna byggnaden Karl-Liebknechtskolan med sin ljusa, fyra våningar höga fasad och stora fönster. Jag gick in i entrén med mappen med mina böcker under armen. Min blick föll på statyn som stod där i portalen och som jag nu skulle passera varje morgon. Den måste ha verkat enorm, inte bara för en fjortonåring. Jag betraktade ansiktet på mannen som man vördnadsfullt talade om som ”den progressiva mänsklighetens ledare”. Jag hade aldrig sett det så nära, trots att det var allestädes närvarande i Moskvas vardag. ”Det finns ingen fästning som bolsjevikerna inte kan storma”, stod det inristat i sten på statyns sockel. Och den stora signaturen löd: ”STALIN”. Jag tog ett djupt andetag och gick uppför trappan till klassrummen. Det var mitt första möte med Stalin. Många fler skulle följa under de kommande månaderna och åren.

Under sin regeringstid fanns det knappast något som Stalin inte kunde genomföra – vare sig med våld eller övertygelse. Och precis som han lät hugga in bolsjevikernas namn i sin stenstaty, begick han alltid sina brott i namn av en revolutionär idé som han för länge sedan hade förrätt. Stalin lyckades erövra varje fästning, till och med hjärtat hos de flesta ryssar, som även i tider av värsta terror och elände fortfarande höll fast vid sin ”vise lärare”.

Resa till Moskva

Även jag hade först blivit stormförälskad i bolsjevikerna. Det var bara några veckor sedan jag kommit till Moskva med min mor från exilen i Sverige. Dit hade jag förts 1933, eftersom det hade blivit för farligt i det nationalsocialistiska Tyskland. Min mor, som en gång varit en nära vän till Rosa Luxemburg, hade aktivt deltagit i det kommunistiska motståndet mot Hitlers regim.

Två år efter mig var även hon tvungen att fly från Tyskland, eftersom hennes illegala förening hade avslöjats. I Sverige fick vi inte längre uppehållstillstånd. En kväll ställde min mor mig inför valet: Moskva eller Manchester. Jag tvekade inte en sekund. Staden, från vilken vi ständigt fick de senaste rapporterna om den blomstrande socialismen, verkade lovande.

Desto mer besviknen blev jag när vårt tåg äntligen anlände till det förlovade landet. Förfallna hus och fattigt klädda människor präglade gatubilden. Det dröjde dock inte länge innan jag övervann denna besvikelse och kunde förklara för mig själv vad jag så irriterat hade noterat vid min ankomst till Moskva.

Det var de sovjetiska grundbegreppen i marxism-leninismen som jag mycket snabbt skulle ta till mig i Moskva. Först lärde jag mig att skilja mellan form och innehåll. Man fick aldrig jämföra formella likheter, fick jag lära mig, för det var skillnaden i innehåll som var avgörande.

Om det alltså fanns förfallna hus i det kapitalistiska väst var detta typiskt för kapitalismens undergång. Om husen i Sovjetunionen var förfallna var det resterna av det tsaristiska förflutna. Om priserna höjdes i det kapitalistiska väst, var detta ett otvetydigt tecken på en ökad utsugning av arbetarklassen och de arbetande. Om priserna däremot höjdes i Sovjetunionen så var det en viktig ekonomisk åtgärd för den socialistiska uppbyggnaden. Allt detta var klart och tydligt. Och sådana lärdomar var alltid förknippade med den store ledaren Stalin, vars bild så att säga svävade över allt.

Under de tio år jag tillbringade i Moskva och Sovjetunionen såg jag inte bara otaliga Stalin-statyer. Stalin var allestädes närvarande, på affischer, i tidningarna. Det var inte ovanligt att hans namn förekom mer än femtio gånger på en enda sida i *Pravda*.

Men jag har också upplevt hur den marxistiska teorin och den dagliga praktiken alltmer gled ifrån varandra. Jag upplevde hur socialismens ursprungliga idéer i Stalins namn förändrades alltmer. Framför allt upplevde jag terrorn, den mörka baksidan av denna strålande Stalin-ikonografi.

Att livet i den sovjetiska vardagen på 1930-talet var långt ifrån de ideal om frihet som revolutionen hade lovat, blev snart normalt för mig. På kvällarna, när lamporna släcktes i ”barnhem nr 6”, där jag nu bodde (min mamma hade flyttat in i en liten lägenhet), låg jag i sängen och gick igenom den gångna dagen. Hade jag sagt något fel? Hade jag utsatt mig för fara genom en oförsiktighet?

Alltför snabbt fick jag erfara vad en sådan oförsiktighet kunde leda till. Min mor hade redan 1925 lämnat kommunistpartiet och räknades sedan dess till dem som betraktade sig som oberoende kommunister och engagerade sig. Hon måste ha varit medveten om den risk som ett liv i Moskva innebar för henne. Ändå hade hon sommaren 1935 beslutat sig för att resa dit.

Min moders arrestering

När jag en eftermiddag i slutet av oktober 1936 gick upp för den smala trappan till hennes lägenhet nära Nikitskij-porten fann jag dörren till hennes lilla rum, som knappt var mer än ett skjul, förseglad. De hade hämtat henne. Som alltid när Stalins hantlangare dök upp hade det skett tidigt på morgonen.

I nio månader hörde jag ingenting från henne. Att hon var på en ”kommendering” var allt som grannar och bekanta sa till mig. Kommendering var den vanliga benämningen för en plötslig order från en myndighet att utföra ett visst arbete på en viss plats. Men snart dömdes hon: fem års lägerstraff. Alla visste att detta straff, som var milt med dåtidens mått mätt, innebar att den dömda var oskyldig. Man accepterade det. Strax därefter försvann också alla lärare vid Karl-Liebknechtskolan, en efter en.

Först nyligen fick jag veta något som fick mig att återigen fundera över min biografi och mitt

förhållande till Stalin. Jag är nu säker på att min far inte, som jag hela livet trott, var dramatikern Rudolf Leonhard – Leonhard var övertygad kommunist och dog som sådan 1953 i DDR, dit han flyttat från sin exil i Paris. Det verkar nu säkert att min biologiske far var Mieczyslaw Bronski, en nära förtrogen till Lenin, som sköts 1938 på Stalins befallning. Stalin tvingade alltså inte bara min mor till många års fångenskap, han lät också mörda min far.

Redan före dessa händelser tillhörde jag inte Stalins glödande beundrare. Ovanför min säng hängde porträtt i postkortsstorlek av Marx, Engels och Lenin, mina revolutionära hjältar. Senast 1936, när jag läste John Reeds bok ”Tio dagar som skakade världen”, som skildrar händelserna under oktoberrevolutionen 1917, hade en sorts misstro vuxit fram inom mig. Kunde det vara så att Stalin, den socialistiska revolutionens hyllade hjälte och Lenins värdiga efterträdare, inte alls var den avgörande figuren i de revolutionära omvälvningarna, som man ständigt fick oss att tro?

Att man inte uttryckte sådana tvivel offentligt, kanske inte ens formulerade dem för sig själv, är svårt att förstå för människor som inte vuxit upp i en diktatur. Men ni bör ändå se det som ett olycksbådande bevis på hur mäktigt ett system inte bara kan prägla det yttre livet, utan också hur mycket det tränger in i det mest privata rummet, i människors tankar och handlingar.

Jag har upplevt dessa mekanismer i en diktatur. Först 1949 drog jag slutgiltigt konsekvenserna och flydde från Sovjetzonen till Jugoslavien för att därifrån kunna observera och kritiskt granska förhållandena i det stalinistiska Sovjetunionen.

I sextio år har nu konfrontationen med sovjetkommunismen och stalinismen präglat mitt tänkande och mitt arbete. Jag arbetade först som Östeuropaexpert i Förbundsrepubliken Tyskland och undervisade sedan i tjugo år i kommunismens historia vid Yale University. Jag har alltid noga följt den aktuella utvecklingen i Sovjetunionen.

Med hopp har jag observerat hur man under Chrusjtjov, om än tveksamt, började bearbeta Stalins brott. Och med glädje har jag följt hur denna process, som under Brezjnev hade avstannat, fortsatte under Gorbatjov och Jeltsin.

Men bearbetningen mötte hårt motstånd. Resultatet blev att Stalin i dagens Ryssland under Putin upplever en återkomst som jag inte hade kunnat föreställa mig skulle bli värre.

Karl-Liebnechtsskolan på Kropotkingatan, vars dörrar jag öppnade för första gången den 1 september för nästan sjuttiofem år sedan, finns fortfarande kvar.

Idag heter den Moskvas specialskola nr 29. Jag önskar inget hellre än att ingen elev någonsin mer ska stå vördnadsfullt framför en diktators staty. Kanske kan denna bok bidra lite till det.

Uppstigningen

Lenins död var Stalins politiska **födelse**. Då, i början av 1924, var uppgången för den man som snart skulle erövra den obegränsade makten över Sovjetunionen ett faktum. Grunden för denna utveckling hade skapats av inbördeskriget mellan 1918 och 1922. Det var en lång kamp som bolsjevikerna måste utkämpa mot revolutionens motståndare både internt och externt.

De umbäranden som kriget medförde, hungern och eländet, hade gjort att revolutionens entusiasm från de första åren hade avtagit bland befolkningen. Men inbördeskriget hade inte bara förändrat stämningen bland folket. Det hade också medfört en strukturell förändring inom bolsjevikpartiet, som skulle visa sig vara till hjälp för Stalins karriär. Fram till

inbördeskriget hade partiet knappast varit mer än en sammanslutning av likasinnade. Under kriget stärktes dess administrativa karaktär så att det gradvis förvandlades till en byråkratisk maktapparat. Man skapade inte bara posten som generalsekreterare för centralkommittén, som Stalin tillträdde 1922. Även politbyrån, som ursprungligen bara var ansvarig för besluten mellan centralkommitténs möten, utvecklades nu till det egentliga ledningsorganet.

Inte långt efter inbördeskrigets slut hade Lenin, ledare för bolsjevikpartiet och ideolog bakom oktoberrevolutionen, drabbats av en stroke, vilket gjorde det svårt för honom att sköta regeringsärenden. Hans hälsotillstånd hade redan tidigare försämrats kontinuerligt, och ytterligare sammanbrott hade följt, så att han under sina sista levnads månader knappt kunde tala. Det måste ha stått klart för alla att hans bortgång och därmed en ombildning av parti-ledningen var nära förestående. Men även om kampen om efterträdare i politbyrån för länge sedan hade brutit ut öppet, verkade man inte vara förberedd på det ögonblick då Lenin dog den 21 januari 1924, 53 år gammal.

Några dagar senare, den 27 januari, begravdes han i Moskva. Det var inte bara befolkningen som sörjde mannen som stod för revolutionens löften som ingen annan: ett samhälle med jämlika och fria människor. Även politbyrån var chockad.

Nikolaj Ivanovitj Bucharin, chefredaktör för *Pravda* från 1918 till 1922 och författare till Kommunistiska internationalens program, kämpade för att hitta ord framför den uppställda kistan. Förlusten av revolutionens ledare tog uppenbarligen hårt på honom. Lev Kamenev, partiledaren i Moskva, höll ett långt och känslomässigt tal.

Grigorij Zinovjev, en av Lenins närmaste förtrogna och chef för Komintern, stod rörd till tårar vid kistan.

En annan kamrat hade inte dykt upp alls – Leo Trotskij, den näst mäktigaste mannen efter Lenin, revolutionens hjälte och skaparen av Röda armén, som åtnjöt stor respekt bland befolkningen. Av hälsoskäl befann Trotskij sig i Kaukasus under Lenins sista veckor i livet. Istället för att omedelbart efter att ha fått beskedet om Lenins död bege sig till Moskva för att visa sin närvaro i denna politiskt känsliga situation och ta hand om angelägenheterna på plats, stannade Trotskij kvar långt borta i provinsen och föredrog att skriva ner sin sorg över Lenins död.

I sina memoarer skyller Trotskij på Stalin för sin frånvaro, eftersom denne hade meddelat honom ett felaktigt begravningsdatum, vilket gjorde det omöjligt för honom att hinna fram till Moskva i tid. Att han inte ansåg det nödvändigt att återvända till maktens centrum efter detta vittnar om bristande instinkt. Framför allt visar det hur mycket Trotskij litade på sin egen glans och sitt anseende hos folket. Det föll honom inte in att han måste försvara sin säkra position som tronföljare. Det var också högmod som spelade in: Trotskij ansåg – kanske med rätta när det gällde Stalin – att hans motståndare var intellektuellt underlägsna, och därför underskattade han dem.

Hur annorlunda reagerade inte Stalin! Han hade varit generalsekreterare i centralkommittén i två år och var en av sju medlemmar i politbyrån. Han insåg omedelbart att Lenins begravning erbjöd en möjlighet att avgörande utöka sin maktposition. Det var han som såg till att begravningen iscensattes som en stor högtidlig ceremoni, mot Lenins sista vilja och mot hans änka Nadezjda Krupskajas motstånd.

På Stalins initiativ hade Lenins lik lagts upp på Röda torget i Moskva. Till tonerna av Internationalen bars den öppna kistan till ett speciellt uppfört mausoleum, en provisorisk

träbyggnad, där Stalin tillsammans med andra höll vaka. En halv miljon människor, som stod i kö i isande kyla, tog farväl av revolutionens ledare. Exakt klockan 16, när kistan långsamt sänktes ner i graven, tjöt sirenerna över hela Ryssland. I radion hördes orden: ”Stå upp, kamrater, Iljitj sänks ner i graven.” Sedan följde tystnad, och allt stod stilla – tåg, fartyg, fabriker – tills man hörde i radion: ”Lenin är död – men leninismen lever!” Som för att bevisa att leninismen verkligen levde presenterade Stalin en kropp som var immun mot förruttelse, precis som helgonreliker. Därför balsamerades kroppen – mot Trotskijs, Bucharins och Kamenevs protester.

Eden

Men det var inte bara hans närvaro vid begravningen som skulle säkra Stalins uppmärksamhet hos det sörjande folket. Framför allt var det talet han höll vid Lenins död – med det visade han sig i det avgörande ögonblicket vara en pragmatisk realpolitiker som, när det gällde, träffade rätt ton.

Stalin sörjde inte, han svor. Han förlorade sig inte i sentimentala minnen. Han visade ingen svaghet. Ingen desorientering. I korta, begripliga meningar, som lät som om de var hämtade ur en bönbok, lovade han att fullfölja Lenins arv.

Redan inledningen av talet fängslade åhörarna: ”Vi kommunister är människor av särskild resning. Vi är skurna av särskilt virke”, inledde Stalin: ”Det är vi, som bildar den store proletäre strategens, kamrat Lenins armé. Intet är högre än äran att tillhöra denna armé. Intet är högre än kallet att vara medlem av det parti, vars grundare och ledare kamrat Lenin var. Det är inte var och en givet att vara medlem av detta parti.”

I dessa meningar finns redan mycket av det som skulle bli typiskt för stalinismen: jämförelsen av partiet med en armé (otänkbart under Marx och Engels), den starka betoningen av dess ledande roll i staten, glorifieringen av ledaren – i detta fall fortfarande Lenin – och slutligen den elitistiska medvetenheten om att vara ”skurna av särskilt virke”, som i framtiden skulle hjälpa kamraterna att övervinna många umbäranden.

Sedan återgav Stalin kort och koncist Lenins viktigaste landvinningar och mål och avslutade varje punkt med en nästan identisk formulering: ”Då kamrat Lenin lämnade oss, anbefallde han oss att hålla partimedlemmens stora kall högt och bevara det rent. Vi svär dig, kamrat Lenin, att vi med heder skall uppfylla detta ditt bud!”

Genom att upprepa slutformeln gav Stalin sina ord en nästan litanialiknande karaktär. Även de avsnitt som prisar Lenins gärningar vittnar om en nästan religiös vördnad. Lenin, står det, visade de förtryckta massorna att ”hoppet om räddning inte är förlorat” och att ”arbetets rike bör skapas på *jorden* och inte i himlen”. Totalt upprepar Stalin ”vi svär dig” sex gånger. Och avslutar med en eftertrycklig blick mot en stor framtid:

Då kamrat Lenin lämnade oss, anbefallde han oss att förbli Kommunistiska internationalens principer trogna. Vi svär dig, kamrat Lenin, att vi utan att skona vårt liv skall stärka och utvidga förbundet mellan de arbetande i hela världen — Kommunistiska internationalen!¹

Stalins tal var ett briljant drag. Redan dess form var helt ovanlig. Stalin hade medvetet valt religiös retorik för att ge sitt tal intensitet. Inte ett ord om världsrevolutionen. Han hade i sin ungdom gått på prästseminarium och var väl förtrogen med liturgins regler. Hur skulle man annars kunna förklara att han just valde den ed som var helt främmande för bolsjevikernas

---

¹ Stalin: [Till Lenins död](#)

vanliga språk!

Åhörarna var imponerade. Stalins talarkonst hade gjort full effekt. Till skillnad från till exempel Bucharin eller Kamenev, som verkade förlamade av Lenins död, var Stalin den ende som återopade kraften i den kommunistiska idén och visade sig villig att fortsätta denna idé i Lenins anda. Men det viktigaste var att just i det ögonblick då partiledningen gav intryck av upplösning, skapade han inre sammanhållning och gav de osäkra kamraterna nytt mod.

Här visade sig för första gången en av hans viktigaste förmågor: Stalin hade en osviktig känsla för hur man kunde utnyttja stämningen bland folket för sina egna mål. Med sitt minnestal hade han därmed satt ett första markant tecken som tydligt lyfte honom ur kretsen av ledande kamrater.

Med denna perfekt iscensatta uppträdande började maktförhållandena i politbyrån att förändras. De ena – Bucharin, Kamenev och Zinovjev – visade sig viljelösa under dagarna efter Lenins död. Trotskij var utom räckhåll. Stalin utnyttjade däremot situationen för att stärka sin position. Han lyckades använda minnet av Lenin som revolutionsledare för sina egna syften. Han etablerade myten om en stark ledare, vars efterträdare ingen annan än han själv kunde vara.

Förutom denna iscensättning krävdes dock ytterligare en strategisk insats för att kunna ta sig den sista sträckan till makten. För Lenins död hade nästan inte lett till Stalins uppgång, utan tvärtom till hans fall.

Lenins varningar

Sedan Stalin den 3 april 1922 utnämns till generalsekreterare för centralkommittén hade Lenin följt hans verksamhet med växande oro: ”Den här kocken kommer att laga starkt kryddade rätter åt oss!”, kommenterade han Stalins nya maktposition.

Som medlem av politbyrån och nu generalsekreterare hade Stalin två nyckelpositioner i partiapparaten. Dessutom ledde han folkskommisariatet för nationalitetsfrågor och arbetar- och bondeinspektionen. Han hade praktiskt taget tillsyn över hela statsförvaltningen och dess personal. Han kunde befordra vänner och avskeda sina motståndare efter behag. Bara under 1922 hade han bland annat utnämnt tiotusen partifunktionärer i provinsen, som från och med då kunde tjäna honom som en pålitlig maktbas. Genom de omstruktureringar som genomförts i partiet under inbördeskriget hade Stalin fått en apparat i sina händer som han kunde använda för att säkra sig allt mer makt.

Det som oroade Lenin och Trotskij var dock inte bara den mängd ämbeten som Stalin hade tilldelat sig själv på kort tid. Det var framför allt kombinationen av detta inflytande med brinnande ambition, hänsynslöshet och ovanlig arbetsiver. Både Lenin och Trotskij var medansvariga för att Stalin kunde klättra från att vara Lenins assistent till att bli den näst mäktigaste mannen i staten och partiet. De hade inte bara underlåtit att sätta stopp för honom, utan hade till och med stött hans kandidatur till posten som generalsekreterare – Stalin, den briljante organisatören, verkade för dem vara garanten för partiets stabilitet.

Men nu, när Stalin hotade att hänsynslöst missbruka sin nyvunna makt för sina egna syften, fruktade Lenin en splittring av partiet. Hans oro gällde den växande makten hos de ledande partiorganen, som Stalin kontrollerade, och den ökande klyftan mellan ledningen och basen. I sitt politiska testamente, som han skrev i mitten av december 1922, åtta månader efter Stalins utnämning till generalsekreterare, reflekterade han ingående över dessa faror – och över sin efterträdare.

Ingen av politbyråns medlemmar undgår kritik i Lenins artiga men strängt formulerade omdöme: Bucharin är visserligen partiets favorit, men hans teoretiska uppfattningar är tvivelaktiga. Trotskij, å sin sida, underskattar Rysslands svårigheter och överskattar i gengäld den internationella revolutionens möjligheter, skriver Lenin². För framtiden, avslutar Lenin, är därför ett kollektivt ledarskap av partiet det enda rätta alternativet – han fruktade särskilt den personliga rivaliteten mellan Trotskij och Stalin.

Framför allt uttalade han sig dock om den sittande generalsekreteraren för centralkommittén. I detta avsnitt, som vida översteg alla andra bedömningar i skärpa, varnade Lenin för att ge Stalin ännu mer makt: ”Efter att ha blivit generalsekreterare har kamrat Stalin i sin hand koncentrerat en gränslös makt, och jag är inte säker på att han alltid kommer att kunna bruka denna makt tillräckligt varsamt.” [Lenin: [Brev till kongressen m m](#)]

Lenins testamente

I sin egenskap av folkkommissarie för nationalitetsfrågor hade Stalin genomfört en våldsam återintegrering av de nationaliteter som hade avfallit från den ryska staten – och hade därvid, till Lenins missnöje, också gått tillväga med yttersta brutalitet mot georgierna. I sina anteckningar från slutet av december jämförde Lenin därför sin högsta kamrat med en ”storryss och chauvinist – i själva verket skurk och förtryckare”, som trakasserade små nationer som Georgien, medan den ryska regeringen borde visa ”ytterlig varsamhet, tillmötesgående och medgörlighet” gentemot deras legitima nationella strävanden.

Ännu mer bestämd var den dom som Lenin lade till i ett tillägg till sitt testamente 4:e januari 1923. Här krävde han uttryckligen att uppkomlingen skulle avsättas:

Stalin är alltför grov, och denna brist, som är fullt tolerabel i vår mitt och i relationerna mellan oss kommunister, kan inte tolereras hos en generalsekreterare. Därför föreslår jag kamraterna att överväga ett sätt att förflytta Stalin från denna post och till den utse en annan person, som är överlägsen kamrat Stalin bara i ett avseende, nämligen att han är tolerantare, lojalare, hövligare och mer uppmärksam mot kamraterna, mindre nyckfull osv. Denna omständighet kan förefalla att vara en oväsentlig småsak. Men med tanke på att förebygga en sprängning och med hänsyn till vad jag tidigare skrev om förhållandet mellan Stalin och Trotskij så tror jag att det inte är någon småsak eller att det är 'en sådan småsak som kan få avgörande betydelse.

Två månader senare dikterade Lenin ett brev till Stalin för sin sekreterare, som hotade bryta förbindelserna med honom. Ungefär samtidigt, den 5 mars 1923, publicerades en artikel av Lenin i *Pravda*³, där han, utan att nämna Stalin vid namn, återigen skarpt och tydligt kritiserade folkkommissariatet för arbetar- och bondeinspektionen, som stod under Stalins ledning.

Lenins tvivel på Stalin var alltså kända. Och ändå var det först testamentet som tydligt visade hans brytning med Stalin. Om innehållet hade offentliggjorts efter Lenins död skulle det ha satt ett abrupt slut på Stalins politiska uppgång. Han visste detta. Att så inte skedde kan tillskrivas hans strategiska klokhet.

Stalin utnyttjade rädslan hos vissa medlemmar av politbyrå, som befarade att Trotskij,

² Något sådant omdöme om Trotskij finns inte i Lenins ”Brev till kongressen” – detta är nog snarare Leonhards egen uppfattning. Det som Lenin säger är att Trotskij utmärker sig ”såsom redan hans kamp mot centralkommittén i frågan om folkkommissariatet för järnvägsväsendet visade, inte endast för enastående begåvning. Personligen är han måhända den talangfullaste medlemmen i den nuvarande centralkommittén, men han är också behäftad med alltför stor självsäkerhet och lägger alltför stor vikt vid den rent administrativa sidan av saken.”

³ Syftar på artikeln [Hellre mindre men bättre](#)

revolutionens lysande gestalt, skulle kunna ta över efter Lenins död och att de alla skulle förlora betydligt i betydelse. Trotskij var visserligen den mest populära ledaren i offentligheten. Samtidigt överskattade man dock Trotskijs maktvilja och taktiska förmåga. Detta visade sig inte bara genom hans frånvaro efter Lenins död. Det skulle bli uppenbart senast när Stalin utan ansträngning kunde avsätta sin konkurrent och marginalisera honom.

För Stalin var den rädsla för Trotskij som präglade politbyrån en gynnsam utgångspunkt. Han lyckades där bilda en koalition mot Trotskij. Alliansen med Kamenev och Zinovjev gav Stalin samtidigt en majoritet i detta organ, med vars hjälp han ville förhindra offentliggörandet av Lenins testamentariska dispositioner. Kamenev och Zinovjev trodde å sin sida att de kunde utnyttja Stalin, som de ansåg vara medelmåttig, för att understödja sina egna anspråk på ledarskapet.

I maj 1924, fyra månader efter Lenins död, ägde det avgörande mötet rum i centralkommittén. Debatten gällde om testamentet skulle läggas fram vid den kommande partikongressen. Det var det mest känsliga ögonblicket i Stalins uppgång. ”Stalin, som satt på trappan till talarstolen, såg liten och ful ut”, beskriver ett ögonvittne scenen: ”Trots hans självbehärskning och den lugn han utstrålade, var det uppenbart att han kände att hans öde stod på spel.”

Vid denna tid hade en sorts helgonkult sedan länge utvecklats kring Lenin, den avlidne revolutionsledaren. Gator, torg och universitet hade uppkallats efter honom. Till och med en hel stad. Hans skrifter hade kanoniserats, ingen diskussion kunde föras utan hänvisning till Lenins ord. I denna atmosfär var det ett stort vågspele att motsätta sig den avlidnes uttryckliga vilja.

Först lästes testamentet upp i centralkommittén. Därefter tog Zinovjev till orda: ”Kamrater!”, ropade han. ”Varje ord från Iljitj är lag för oss. Vi har svurit att uppfylla allt som den döende Iljitj beordrade oss.” Men de reservationer som han uttryckte i sitt testamente om generalsekreterare Stalin var ogrundade. Det hade han, Zinovjev, kunnat övertyga sig om under de månader de arbetat tillsammans. Han var verkligen imponerad av Stalins ödmjukhet och hans vilja att samarbeta. Därefter berömde även Kamenev hans harmoniska relation till generalsekreteraren och pläderade enträget för att låta honom behålla sitt ämbete och inte offentliggöra Lenins testamentariska dispositioner.

Trotskij var tyst under hela mötet. Hans förakt för detta spektakel stod skrivet i hans ansikte. Att Krupskaja protesterade mot att man skulle ignorera hennes mans sista vilja och undanhålla testamentet hade ingen effekt. När det kom till omröstning röstade fyrtio delegater i centralkommittén mot offentliggörandet, endast tio röstade för.

Kampen om offentliggörandet av Lenins testamente var, som redan antytts, den svåraste prövningen på Stalins väg till makten. Han klarade den med taktisk skicklighet. Mer än så: han gick stärkt ur den – genom att se till att hans värsta konkurrenter blev utmanövrerade. Under de första månaderna av 1924 hade en man blivit en centralfigur inom ledningen för bolsjevikpartiet, något som ingen hade trott var möjligt bara några år tidigare.

Revolutionären

För att vara revolutionär var Stalin en ganska atypisk figur. Han var liten, nästan spenslig, med en kroppslängd på bara 162 cm, och hans vänstra arm var förlamad. På grund av detta handikapp blev han aldrig inkallad till armén. Hans ansikte var täckt av smittkoppsärr och hans framtoning var allt annat än karismatisk. Han talade med georgisk accent, hans tal var lugna, torra och han sökte ofta efter ord. Ibland verkade han rent av osäker. Men det var just detta enkla sätt att tala som gjorde att många människor på den tiden tog honom till sig. Efter

den revolutionära entusiasm som hade rått fram till inbördeskriget blev det hans kännetecken. Hans språk var inte det hos en apparattjik eller en blind fanatiker, utan det hos en man som lugnt och sakligt försökte övertyga människor.

Hur kom det sig att sonen till en georgisk skomakare blev revolutionär? Stalins egna uttalanden om början av sin politiska verksamhet är sällsynta – i de få bevarade skriftliga självbiografiska vittnesmålen rapporterar han om det i en nykter ton. I en intervju från tidigt 1930-tal svarar han på frågan om hur han blev socialist: ”Jag anslöt mig till den revolutionära rörelsen vid femton års ålder, när jag kom i kontakt med de illegala grupper av ryska marxister som då bodde i Transkaukasien. Dessa grupper hade stort inflytande på mig och väckte mitt intresse för illegal marxistisk litteratur. Det var helt annorlunda på det grekisk-ortodoxa prästseminariet där jag studerade vid den tiden. I protest mot den skamliga regimen och de jesuitiska metoder som användes på seminariet var jag beredd att bli revolutionär ...”

Stalin, född 1878 som son till en skomakare i georgiska Gori (1922 förklarade han den 21 december 1879 som sitt officiella födelsedatum), tvingades 1899 lämna prästseminariet på grund av deltagande i ”revolutionära aktiviteter”, såsom organisering av demonstrationer och strejker under täcknamnet ”Koba”. Ett år tidigare hade han anslutit sig till det socialdemokratiska arbetarpartiet RSDAP. Efter splittringen av socialdemokraterna 1903 ställde han sig på bolsjevikernas sida. Samma år förvisades han till Sibirien, men efter att ha flytt därifrån ett år senare utvecklade han nya aktiviteter i Kaukasus – bland annat organiserade han väpnade rån för att förse revolutionärerna med pengar. På så sätt uppmärksammades Lenin av georgiern.

Efter ett första flyktigt möte 1905 träffades de 1912 i Krakow för längre samtal. Lenin var imponerad av den då 33-årige bolsjevikens förmågor: Stalin övertygade honom inte bara som en briljant organisator, utan också som en kännare av nationalitetsproblemet.

Lenin gav honom i uppdrag att skriva en rapport om situationen för nationaliteterna i Ryssland. För att den bolsjevikiska revolutionen skulle lyckas var det nämligen avgörande att man lyckades utnyttja de nationella minoriteternas önskan om självständighet, som förtrycktes av tsarväldet, för den revolutionära saken. För att fullgöra Lenins uppdrag reste Stalin under andra halvan av januari 1913 till Wien för en fyra veckor lång vistelse. Eftersom han inte kunde läsa tyska texter fick han hjälp av Nikolaj Bucharin, en av Lenins närmaste medkämpar och personliga vänner, som behärskade ett stort antal språk.

I uppsatsen om den nationella och koloniala frågan i Ryssland, som skrevs i Wien våren 1913, skissade Stalin sedan på en lösning på nationalitetsfrågan inom det ryska imperiet på grundval av bolsjevikernas revolutionära koncept.⁴ Lenin var entusiastisk. Kursen var stakad för den unge georgierns uppgång.

Av Stalins hårdhet och oböjlighet, som Lenin tio år senare beklagade i sitt testamente, av hans oförmåga att samarbeta med andra kamrater, märktes ingenting under denna tid. Georgiern undvek fortfarande konfrontationer och strävade ständigt efter att undvika alla risker i sin karriär. Detta krävde också att han aldrig offentligt fick ta ställning till något som senare kunde bli farligt för honom.

Återhållsamhet och försiktighet präglade Stalins handlingar så länge han inte hade någon maktposition. Han må ha haft en benägenhet till beslutsamhet, hårdhet och dogmatism sedan länge. Men till en början övervägde hans förmåga att undertrycka dessa impulser när det

---

⁴ [Marxismen och den nationella frågan](#)

verkade nödvändigt. Hade kanske åren på prästseminariet bidragit till att Stalin kunde kontrollera sina känslor? Utbildningen där präglades framför allt av en rigid undertryckning av alla individuella eller kritiska åsikter. När Stalin senare i livet tillfrågades om sina lärare där svarade han: ”De är systematiska och ihärdiga i sin strävan efter sina onda mål. Men deras huvudsakliga metod är angiveri, spioneri och hån.”

Stalin hade inte bara lärt sig att dölja sin verkliga åsikt, utan också att bara träda fram när han kunde utnyttja en viss politisk konstellation till sin fördel. Om man betraktar Stalins verk från början av hans politiska verksamhet i slutet av 1890-talet till 1920-talet, möter man gång på gång denna växling mellan fullständig återhållsamhet och enstaka, kyligt beräknade framträdanden, som alla tjänade till att utöka hans makt.

Trotsky trodde att Stalin var lat av naturen: ”Om inte hans personliga intressen står direkt på spel, är han oförmögen att arbeta för fullt. Han föredrar då att röka sin pipa och avvakta.” Nikolaj N. Suchanov, en av de viktigaste krönikörerna från denna period, beskrev Stalin som en ”grå fläck” som ”ibland dyker upp och sedan försvinner igen. Mer”, så lyder hans slutsats, ”finns det verkligen inte att säga om honom.” Faktum är att Stalin mellan den misslyckade revolutionen 1905 och oktoberrevolutionen 1917 levde i exil i totalt sju år och kunde bara följa de flesta revolutionära händelserna på avstånd. Till skillnad från andra landsflyktiga, som noga följde vad som hände i Moskva, verkade han märkligt oengagerad. Han gjorde inga försök att på något sätt delta i revolutionen – inte ens genom att, som andra fångar, sprida flygblad. Senare lyckades han dock alltid skickligt dölja sin tveksamma hållning.

1912 valdes han in i centralkommittén av partikonferensen i Prag, medan han befann sig i exil i Vologda. Valet innebar att han inte valdes direkt av centralkommitténs medlemmar, utan nominerades som extra medlem av Lenin. ”Vald i sin frånvaro” var den officiella formuleringen om hans inträde i partiledningen. I själva verket var det, som Trotsky skrev, ett inträde genom bakhöret.

Stalins anseende i centralkommittén var lågt. De övriga medlemmarna, framför allt Trotsky, tog i början knappt notis om georgiern. Senare behandlade Trotsky honom nedlåtande som en slags organisationsfunktionär. På sätt och vis hade han kanske rätt – men Trotsky insåg inte att Stalin också var den ende bland centralkommitténs medlemmar som hade realism.

Stalin underskattades och förlöjligades av de övriga ledande kamraterna också därför att han inte behärskade något annat språk än ryska – just på tyska diskuterades det ofta bland bolsjevikerna – och inte var bekant med andra länders kulturer. Till skillnad från de andra ledande bolsjevikerna saknade Stalin nästan helt förståelse för västvärlden och dess psykologi.

Men den arrogans som Stalin mötte i centralkommittén sporrade bara hans ambitioner och maktsträvan ännu mer. Senare lät han sig gärna hyllas som en auktoritet inom vetenskapen och blandade sig till och med personligen i litterär och filmisk produktion som censor. Just inom områden där man tidigt hade förnekat hans kompetens och hånat honom, lät han sedan sin makt komma till sin rätt.

Men det skulle dröja många år innan det var dags. År under vilka Stalin höll sig i bakgrunden. Denna återhållsamhet var säkert också beräknad. Men Stalin var faktiskt ofta mycket mer moderat i sina åsikter än Lenin och de övriga medlemmarna i centralkommittén.

Revolutionens år 1917

I mars 1917, några veckor före Lenins återkomst från exil, återvände Stalin från landsflykten till Petrograd. Fram till Lenins ankomst arbetade han tillsammans med Kamenev som

redaktionschef för *Pravda*. Vid den tiden förespråkade han en överenskommelse med Alexander Kerenskijs provisoriska regering. Denna moderata hållning tystades senare ner.

När Lenin slutligen återvände från exilen i april 1917 mottogs han entusiastiskt i Petrograd. Lenin höll omedelbart ett flammande tal mot den provisoriska regeringen och framhöll bolsjevikerna som den enda revolutionära oppositionen. Stalin delade inte alls denna övertygelse. Han tyckte att Lenin var för radikal. Men eftersom han visste att Lenin vid denna tidpunkt var bolsjevikernas obestridda ledare, väntade han och anpassade sig.

Den 23 oktober 1917 följde det avgörande mötet i centralkommittén, där fjorton bolsjevikiska toppfunktionärer var närvarande. Lenin krävde omedelbara förberedelser för ett väpnat uppror. Han hade redan utarbetat en detaljerad plan som han lade fram för medlemmarna i centralkommittén. Trotskij ställde sig omedelbart på Lenins sida. Det blev omröstning: tolv medlemmar röstade för upproret. Endast Zinovjev och Kamenev röstade emot. Lenin var upprörd över att det fanns ledande personer i partiet som avvisade hans plan – även om detta inte förändrade resultatet.

Symptomatiskt var dock Stalins beteende under detta möte. För honom, som var en taktiker, var en väpnad uppror inte den önskade lösningen, men han undvek konfrontationen med Lenin och röstade därför för. Det är också anmärkningsvärt hur det fortsatte. Trots att Zinovjev och Kamenev hade röstat emot, deltog de aktivt i planeringen av upproret. Men inte Stalin. När det gällde de konkreta åtgärderna hade han plötsligt försvunnit. Förberedelserna för upproret 1917, stormningen av Vinterpalatset, ja, alla de våldsamma händelserna under oktoberrevolutionen – allt detta skedde utan hans direkta medverkan. Var risken att ett väpnat uppror skulle misslyckas för stor för honom? Precis som han alltid var mån om att minimera risken med sina handlingar för att inte äventyra sin karriär, så undvek han även här att visa sina kort.

Han, som senare skulle framställa sig som revolutionens stora hjälte, var helt enkelt frånvarande under den avgörande fasen av bolsjevikernas uppror. Det är ingen slump att det senare producerades desto fler filmer som hyllade Stalins insatser och gärningar under oktoberrevolutionen..

Efter revolutionen, på den andra sovjetkongressen 1917, dök Stalin plötsligt upp igen. Lenin tillkännagav den nya regeringen, som då fortfarande hette "Folkkommisariernas råd". Sexton kommissarier utnämndes, sist av dem folkkommisariern för nationaliteter, Dzjugasjvili – Stalin.

Stalin i inbördeskriget

Som nämnts var det framför allt inbördeskriget som gjorde det möjligt för Stalin att befästa sitt inflytande och sin auktoritet. Redan 1918 befann sig bolsjevikerna i en nästan hopplös situation. De kontrollerade bara en åttondel av det dåvarande Rysslands territorium: det centrala området kring Petrograd och Moskva och några remsor längs Volga till Svarta havet. De övriga områdena var i händerna på olika antibolsjevikiska krafter.

I denna situation beslutade Lenin att placera pålitliga bolsjeviker på strategiska punkter i det territorium som fortfarande var under bolsjevikernas kontroll, för att under alla omständigheter behålla dessa städer och områden. En av dessa strategiska punkter var Tsaritsyn vid Volga. Senare döptes denna stad om till Stalingrad, idag heter den Volgograd. Hit skickades Stalin, dock inte som militär, utan först som politisk kommissarie – som bolsjevikisk funktionär med politiska befogenheter.

Det var i detta ögonblick som Stalin för första gången krävde militära befogenheter av Lenin, utan vilka han, som han förklarade, inte kunde agera. Även om Lenin var skeptisk, gav han Stalin de önskade befogenheterna. Framgången gav honom rätt: Tsaritsyn behölls.

Stalin var inte bara framgångsrik militärt och stärkte därmed sin egen position. Han utnyttjade också tillfället för att påpeka det påstådda misslyckandet hos folkets krigskommissarie – Trotskij. Genom honom hade bolsjevikernas position i inbördeskriget försvagats avsevärt.

Även om Stalin på detta sätt redan kunde attackera sin ärkerival, ägde den egentliga konflikten inte rum på det militära området. Det var snarare revolutionens mål som gjorde att Stalin etablerade sig som Trotskijs motståndare och efter Lenins död slutligen kunde distansera sig från honom på ett avgörande sätt.

Det som Stalin redan hade bevisat i sitt minnestal över Lenin i januari 1924 skulle också i detta avseende bli hans framgångsrecept: att han inte bara kunde hantera känsliga situationer på ett pragmatiskt sätt, utan också visste vad folket ville höra.

Trotskij argumenterade med begrepp som var abstrakta och vars betydelse endast han själv och ett fåtal andra förstod. Den ”permanent revolutionen” var ett sådant begrepp. Trotskij brydde sig föga om huruvida befolkningen kunde förstå detta, om den efter en tid av revolutionära omvälvningar, inbördeskrig och år av elände var utmattad och äntligen längtade efter ett konkret, snabbt framtidsperspektiv.

Helt annorlunda var Stalin. Redan 1924 uttryckte han sin övertygelse om att ”socialism i ett land” var möjlig, men inte dess förverkligande inom överskådlig tid för hela världen. Förutom minnestelet över Lenin var detta det avgörande steget som lade grunden till Stalins politiska framgång. Formeln om ”socialism i ett land” var ännu viktigare, eftersom Stalin därmed presenterade ett politiskt program som kunde vinna massornas varaktiga stöd för honom.

Senast 1924 var idén om en världsrevolution död. Stalin insåg att den revolutionära entusiasmen från de första åren i hans eget land alltmer hade förvandlats till apati. Han insåg också att det bara var möjligt att motverka denna avmattning genom ett populärt politiskt program. Ännu viktigare var att Stalin också vågade uttrycka denna insikt. För de andra bolsjevikiska ledarna skulle en sådan anpassning till yttre omständigheter ha varit svår att tänka sig. För dem var ideologi inte ett maktinstrument som man kunde anpassa efter behag till den aktuella situationen. Enligt bolsjevikernas uppfattning var ideologi en vetenskap som vilade på fasta principer och de teoretiska slutsatser som följde av dessa. Övertygade bolsjevik som Trotskij kunde därför inte korrumpas av yttre omständigheter eller stämningar. För Stalin däremot var det han förkunnade i ideologins namn ett medel för att nå ett mål. Och detta mål bestod i att utöka sin egen makt.

Stalins tes om ”socialism i ett land” hade den avgörande fördelen att den, till skillnad från Trotskijs diffusa teori om ”permanent revolution”, inte bara formulerade ett begripligt mål, utan framför allt ett mål som kunde förverkligas inom en snar framtid.

I kontrast till Trotskijs oklara, radikalt klingande, men alltmer som realistiska uppfattade idéer om en permanent revolution gav Stalins tes befolkningen en konkret utsikt att upprätta ett socialistiskt system i Sovjetryssland. Trotskij, som förespråkade idén om en världsrevolution, framstod för allt fler som en utopist, en radikal fantasifull person som inte kunde förmedla till folket att det skulle kunna förbättra sin verkliga livssituation inom överskådlig framtid.

Inledningsvis hade Stalin formulerat sin tes om ”socialism i ett land” på ett ganska åter-

hållsamt sätt. Bara några månader senare skulle detta ändras. I juni 1925 förklarade Stalin att Sovjetunionen hade ”allt som behövs för att bygga upp det fullständiga socialistiska samhället”. Arbetarklassen – med vilket Stalin menade partiet – kunde utnyttja sin ”makt till att uppbygga det fullständiga socialistiska samhället i vårt land (...) utan att den proletära revolutionen först segrat i andra länder”.

I slutet av 1926 kände sig Stalin redan tillräckligt stark för att öppet förklara att ”Engels gamla formel” (Marx nämnde Stalin inte) ”redan var felaktig” och fortsatte: ”Utan förvisningen om att bygget av socialismen kan fullbordas kan det inte finnas någon vilja att bygga upp socialismen.”⁵

Medan det fram till dess hade varit självklart bland kommunister att upprättandet av det socialistiska samhället i Sovjetunionen endast var möjligt efter framgångsrika revolutioner i de viktigaste industriländerna, drog Stalin en helt annan slutsats av kapitalismens ojämna utveckling: ”Följaktligen är socialismens seger i *ett enda* land, även om detta land är mindre kapitalistiskt utvecklat, fullt möjlig och sannolik så länge kapitalismen fortsätter att existera i de andra länderna, även om dessa länder är mer kapitalistiskt utvecklade.” För socialismens fullständiga seger krävs, enligt Stalin, ”gemensamma ansträngningar från proletärerna i flera länder”.

Med dessa få förklaringar från Stalin började avståndstagandet från Lenins revolutionära internationalism. I stället kom en allt tydligare fokusering på den inre sovjetiska utvecklingen. Stalins nya doktrin om ”socialism i ett land” stod visserligen i diametral motsats till leninismen, men överensstämde helt med det regionalt och nationellt begränsade tänkandet hos de praktiskt verksamma partifunktionärerna, som Stalin stödde sig på.

De hade nu en uppgift: att bygga upp socialismen. Det var det första betydelsefulla steget i övergången från en revolutionär lära till en doktrin om industrialisering. Detta var början på en hel rad förändringar med vilka Stalin skulle avskaffa det ursprungliga innehållet i Marx’ och Engels’ ideologi.

Men detta steg var betydelsefullt inte bara innehållsmässigt utan också formellt. För första gången grundades en doktrin inte längre ideologiskt, teoretiskt eller historiskt, utan tillkännagavs helt enkelt obetingat av Stalin – en metod som skulle bli typisk för stalinismen.

Avlägsnandet av Trotskij

Efter att Stalin genom sin tes om ”socialism i ett land” hade kunnat stärka sin position avsevärt kunde han nu koncentrera sig på att avsätta sina konkurrenter i centralkommittén, framför allt Trotskij.

I januari 1925 fick han Trotskij att lämna in sin avskedsansökan som krigskommissarie, och vid partiets 14:e kongress samma år kolliderade motsättningarna mellan de båda återigen skarpt. Hösten 1926 lyckades Stalin sedan få Trotskij utesluten ur politbyrån. Ett år senare följde Trotskijs uteslutning ur partiet och hans förvisning till Alma Ata, dåvarande huvudstad i Kazakstan. I januari 1929 utvisades Trotskij slutligen från Sovjetunionen. Stalin hade slutgiltigt isolerat sin motståndare.

Trotskij, som först hade fått asyl i Turkiet, men inte kunde agera politiskt, hade inget annat val än att vända sig till den internationella opinionen. Han riktade en allt tydligare och till stor

---

⁵ Stalin: ”Om den socialdemokratiska avvikelserna i vårt parti”, 1 november 1926

del berättigad kritik mot Stalins regim och förhållandena i Sovjetunionen.

Men även vissa av hans kommunistiska anhängare kände sig alltmer kränkta, eftersom de betraktade Trotskijns kritik av förhållandena i Sovjetunionen som en farlig allians med kapitalisterna. Genom att utvisa Trotskij hade Stalin samtidigt förhindrat att denne kunde bli en martyr för folket.

Trotskij kunde bara stanna en kort tid i Turkiet och bodde därefter tillfälligt i Norge. På grund av sovjetiskt tryck tvingades han dock lämna även Norge och reste till Mexiko. Lázaro Cárdenas, den progressiva mexikanska presidenten, beviljade inte bara Trotskij asyl, utan gjorde också allt för att ge honom möjlighet att fortsätta sin journalistiska och politiska verksamhet. Men inte heller han kunde förhindra att en sovjetisk agent i augusti 1940 lyckades mörda Trotskij.⁶

Förutom att eliminera Trotskij lyckades Stalin samtidigt genom skickliga manipulationer stärka sin egen makt i politbyrån och centralkommittén. 1926/27 avslutade han koalitionen med Zinovjev och Kamenev och stödde sig därefter på några av de nyupptagna medlemmarna som Kliment Vorosjilov, Vjatjeslav Molotov och Michail Kalinin, vars stöd han kunde räkna med. De skulle i fortsättningen utgöra den närmaste kretsen av hans förtroga.

Diktatorn

Att Stalin slutgiltigt lyckats befästa sitt envælde framgår av ett datum: den 21 december 1929. Det var Stalins femtioårsdag.

Drygt fem år hade gått sedan Lenins död. Den 21 december tryckte alla tidningar stora foton av Stalin. *Pravda* kom ut i en specialutgåva och alla politbyråmedlemmar hyllade Stalin i egna artiklar. Fram till dess hade ingen någonsin ägnat någon särskild uppmärksamhet åt en bolsjevikledares födelsedag. Att Stalins hedersdag nu firades offentligt var ett tydligt tecken på att han hade nått toppen av sin makt.

Med iscensättningen av sin femtioårsdag presenterade sig Stalin inte bara internt utan också externt som Sovjetunionens ende ledare. Från och med nu syntes han snart överallt. Statyer restes. Affischer med hans porträtt och citat hängdes upp i offentliga byggnader och på husväggar. Flygplan döptes efter honom. Stalin-kulten hade börjat.

Lenin hade i sitt testamente rekommenderat kollektiv ledning som styrelseform – och den bolsjevikiska partiledningen hade praktiserat detta under en tid. Men inom fem år hade Stalin successivt ersatt denna princip med en enskild persons obegränsade makt. Medan Lenin hade känt sig skyldig att lyssna på invändningar – även om oppositionella strömningar inom partiet officiellt inte längre tolererades efter den tionde partikongressen 1921 – ansågs varje invändning under Stalin vara meningslös.

Debatter i politbyrån präglades hädanefter av att Stalin tyst lyssnade på vad talarna hade att säga. Därefter uttryckte han antingen sitt samtycke eller en avvikande åsikt. I alla fall hade han sista ordet, diskussionerna hade högst en alibifunktion. Senast 1929 vågade ingen längre motsätta sig Stalin. Alla var medvetna om konsekvenserna. Hela statsapparaten och partiet hade degraderats till ett maktinstrument för en enskild person.

Desto mer ansträngde sig Stalin för att på symbolisk nivå framhäva den förment demokratiska karaktären av sitt styre. Ibland var det bara anekdoter som Stalin spred och som bidrog till

---

⁶ Mördaren var den spanske kommunisten Ramón Mercader

bilden av honom som en god härskare. I sina memoarer minns Chrusjtjov en episod som ska ha inträffat 1925 på den 14:e partikongressen, där yttrandefriheten i praktiken redan hade begränsats avsevärt: Stalin ombeds att låta sig fotograferas tillsammans med den ukrainska delegationen. Man träffas under en paus i konferensen i Katarina-salen. När fotografen ger order om hur alla ska ställa sig och vilken min de ska ha, protesterar Stalin: ”Kamrat Petrov gillar att kommendera folk. Men det är inte längre tillåtet här. Aldrig mer kommer någon att kommendera andra människor här.” En banal anekdot – som inte missade sin propaganda-mässiga effekt på den tiden.

För att säkra sitt envælde efter Lenins död hade Stalin inte bara agerat strategiskt klokt och effektivt. Han var också skicklig på att forma sin image inom bolsjevikpartiet och bland befolkningen i stort. Inte långt efter Lenins död hade det hållits ett möte i politbyrå där principen om kollektivt ledarskap diskuterades. Stalin förklarade vid detta möte att han respekterade detta princip, men att man trots allt levde i Ryssland, ett land där vanliga människor inte förstod sig på sådana begrepp. De behövde en ledare, en nummer ett, som de kunde sätta sin tillit till, man fick inte glömma hur det ryska folket tänkte. Var det någon annan som ansåg att man skulle hålla fast vid detta abstrakta begrepp om kollektiv ledning? Ingen yttrade sig.

Man får dock inte glömma att han i sin strävan efter makt kunde hänvisa till en berömd förebild: Lenin själv. Före sin död hade Lenin – också av rädsla för Stalins ökade makt – uttryckligen uttalat sig för ett framtida gemensamt ledarskap. Men redan 1918 hade han i sin uppsats om ”Sovjetmaktens närmaste uppgifter” förklarat att ”i de revolutionära rörelsernas historia enskilda personers diktatur mycket ofta gett uttryck åt, burit upp och förmedlat de revolutionära klassernas diktatur”.⁷

För att ytterligare utöka sin makt beslutade Stalin nu att förändra eller helt upplösa de traditionella beslutsstrukturerna, framför allt inom bolsjevikpartiet. Omedelbart efter Lenins död initierade han därför den så kallade Leninuppådet: partiets portar öppnades på vid gavel och inom några månader strömmade mellan 200 000 och 250 000 nya medlemmar in. Det var precis vad Lenin alltid hade velat förhindra.⁸

De flesta av de som nu gick med i bolsjevikpartiet var föga bekanta med socialismens principer. De saknade också den ideologiska glöden – de hade varken deltagit i den illegala kampen mot tsarväldet eller i revolutionen. Just därför var de välkomna för Stalin, eftersom det inte var svårt för apparaten att forma dem efter sina behov. När de interna stridigheterna efter Lenins död hotade att splittra partiet kunde partibyråkratin på detta sätt befästa sin egen ställning. På detta sätt marginaliserades de gamla bolsjevikerna med sina erfarenheter och övertygelser.

Efter Lenins död behöll först några av hans nära förtrogna – Trotskij, Bucharin, Alexej Rykov, Kamenev, Zinovjev och Michail Tomskij – sina ledande positioner i politbyrå. Men den verkliga makten övergick alltmer till Stalins sekretariat, som i allt högre grad styrde och kontrollerade de lokala partiorganisationerna, valde ut delegaterna till partikongresserna, främjade de lydiga och eliminerade de olydiga. Steg för steg avlägsnades Stalins motståndare och Lenins tidigare medkämpar från sina positioner, uteslöts ur partiet, förvisades eller arresterades. I maj 1935 lät Stalin slutligen officiellt upplösa ”Gamla bolsjevikernas sällskap”.

⁷ Se [Sovjetmaktens närmaste uppgifter](#), s 16

⁸ Mer om detta, se t ex I Deutscher, [Den avväpnade profeten](#), s 82-83

Senast sedan mitten av 1930-talet existerade politbyrån bara nominellt. Stalin tillsatte tre-, fem- och sexmannakommissioner som skulle behandla olika frågor och vars sammansättning ständigt förändrades. På detta sätt förhindrade han att politbyrån samlades i sin helhet. Dessutom fick dessa kommissioner endast utarbeta förslag och hade alltså inte längre någon beslutanderätt. Vid den 19:e partikongressen 1952 avskaffade Stalin slutgiltigt begreppet politbyrå och införde ett ”partipresidium” bestående av tjugofem medlemmar, så att den gamla ledningsstrukturen inte längre existerade formellt.

Efter att Stalin på detta sätt i stort sett hade berövat bolsjevikpartiets beslutsorgan deras makt och degraderat dem till verkställande organ, genomförde han också innehållsmässiga och strukturella omvandlingar inom partiet som helhet.

Partiets ”kännetecken”

Lenins koncept av ett elitparti, uppbyggt enligt demokratisk centralism, internt starkt och enhetligt, med uppgiften att leda arbetarklassen, övertogs inte bara av Stalin, utan skärptes avsevärt både praktiskt och ideologiskt.

Redan i slutet av 1924 formulerade Stalin de ”sex kännetecknen för partiet”, som under tre decennier skulle stå i centrum för kommunismens politiska doktrin. Enligt denna nya lära var partiet den ”högsta formen för partiets klassorganisation” – eftersom det bestämde den politiska linjen för alla andra organisationer, däribland fackföreningar, kooperativ och företagsorganisationer.

Enligt Stalins vision skulle partiet vara den ”styrande kraften”, medan de övriga organisationerna skulle vara ”hävstänger” och ”transmissioner”. Denna uppfattning var inte bara politiskt betydelsefull, utan speglade också den stil som nu började bli allmänt accepterad. Stalin beskrev sin idé på följande sätt: ”Vilka är dessa ’transmissioner’? eller ’hävstänger’ i den proletära diktaturens system? Vad är denna ’styrande kraft’? Varför blev de nödvändiga? Hävstångerna eller transmissionerna är just de proletariatets massorganisationer, utan vilkas hjälp det är omöjligt att förverkliga diktaturen. Den styrande kraften är proletariatets förtrupp, dess avantgarde, som är den proletära diktaturens egentliga ledande kraft.”⁹

Stalin förklarade att partiet inte bara var nödvändigt för den socialistiska revolutionen, utan också måste konsolideras och utvidgas efter upprättandet av proletariatets diktatur. Partiet var alltså ”en enhetlig vilja, oförenlig med förekomsten av fraktioner”, kännetecknad av ”fullkomlig och obetingad enhet i samtliga partimedlemmars handlande”. Detta uteslöt allt ”slags fraktionsväsen”.¹⁰

Därför kunde partiet enligt Stalin endast stärkas ”genom att rensa ut opportunistiska element”. Han förklarade att element från bondeståndet, småbourgeoisin och intelligentsian ständigt strömmade in i partiet och förde med sig ”en anda av vacklan och opportunism, en anda av upplösning och osäkerhet”. Partiet måste därför göra allt för att ”i tid rensa bort opportunistens ogräs”.¹¹

Stalin betonade därmed, i mycket större utsträckning än Lenin, partiets ledande roll i sovjetstaten: Det sovjetiska partiets paroll var ”inte bara vanliga agitationsparoller”, utan ”har kraften av ett *praktiskt beslut*, de har *lagens kraft* och måste omedelbart genomföras”. Varje

⁹ Stalin ”Till leninismens frågor”

¹⁰ ”Om leninismens grunder”

¹¹ Samma

partimedlem måste underkasta sig ledningens beslut villkorslöst.¹²

Utrensningar och självkritik

Stalin betecknade regelbundna partiutrensningar som ”nödvändiga betingelser” för att ”skärpa eggen hos partiet själv”. Partiet skulle inte bara bekämpa avvikelser, utan också den ”försonlighet” som försökte tolerera just dessa avvikelser.

Både i praktiken och i den politiska doktrinen infördes dessutom ”självkritik”. Stalin definierade den som en ”bolsjevickisk metod för att utbilda partikadrerna” och ”ett outhärligt och ständigt verksamt vapen i bolsjevismens vapenförråd”.

Målet med självkritiken var att ”utrota” fel och svagheter i partiet för att ”odla partiandan” och ”stärka sovjetmakten”. Senare tillade Stalin att det utan självkritik var omöjligt att ”driva på uppbyggnaden av socialismen och motverka bourgeoisins skadliga verksamhet”. I början av 1934 förklarade han att en avvikelse som man slutar bekämpa kan bli ett ”hot mot staten”. Därmed förklarades politiska åsikter som avvek från partiets allmänna linje de facto som brott mot staten.

Under dessa förhållanden blev vaksamhet inte bara en del av partilivet, utan infördes också i partidoktrinen: ”Man får alltså inte lugna partiet, utan måste utveckla vaksamhet inom det, man får inte söva det, utan måste hålla det i stridsberedskap, man får inte avväpna det, utan måste beväpna det, man får inte demobilisera det, utan måste hålla det i mobiliserat tillstånd ...”

Om Stalin hade klätt samhällets och partiets struktur i metaforen om en maskin, det vill säga en gigantisk apparat där varje del har sin funktion att fylla, så var det – precis som i minnes-talet över Lenin – alltid bilden av armén som Stalin använde. Och precis som i armén straffades de som trotsade befälhavarens order hårt i bolsjevikpartiet under Stalin.

I skenrättegångarna på 1930-talet skulle Stalin sedan på ett imponerande sätt visa vad som hände dem som motsatte sig honom. Dessa rättegångar var inte bara effektiva som avskräckande medel. Stalin gjorde sig av med alla de funktionärer som vid Lenins sida hade tillhört politbyrån. Med undantag för Trotskij, som redan hade förvisats och i sin frånvaro förklarats vara huvudåtalad, undanröjde han alla som kunde utgöra ett hot mot honom och hans makt. På detta sätt skapade han en byråkratisk diktatur vars enda mål var att behålla makten. Stalins makt byggde inte på någon idé. Hans idé var den byråkratiska diktaturen.

Uppblåsningen av byråkratin var för övrigt raka motsatsen till vad Marx och Engels hade krävt: nämligen ”statens död”. För att förhindra all byråkratisering, det vill säga uppkomsten av en privilegierad klass, hade det under Lenin fastställts att de statstjänstemän som valdes i sovjeten när som helst kunde avsättas av sina väljare. Medlemmarna i respektive sovjet fick en ersättning som inte översteg en arbetarlön. Sovjeternas uppgift var att gradvis skapa ett tillstånd som gjorde det möjligt för alla arbetande människor att turas om att utöva statliga ämbeten.

Det var år 1919. Utvecklingen under Stalin tog dock en helt motsatt riktning. Att det byråkratiska styret befästes framgår framför allt av att antalet centrala statliga myndigheter stadigt ökade, särskilt inom området för ekonomisk styrning. Dessutom organiserades den ekonomiska och statliga byråkratin gradvis i en hierarki. Och en officerskast som var skild från folket bildades.

¹² [Om högeravvikelsen i Sovjetunionens Kommunistiska Parti \(bolsjevikerna\)](#), april 1929

Den första sovjetregeringen 1917 bestod av tolv folkkommissariat. Sovjetregeringen 1925 var inte större. Den bestod av regeringschefen, hans ställföreträdare, åtta folkkommissariat, ordföranden för folkeekonomiska rådet och chefen för statistiska centralbyrån. Under 1940-talet hade dock regeringsapparaten vuxit till 59 ministerier. Av dessa var endast tio inte sysselsatta med ekonomisk styrning. Ekonomin var nu organiserad in i minsta detalj för att garantera centralmakten fullständig kontroll över alla näringsgrenar. Dessutom betonades den statliga byråkratins betydelse från början av 1940-talet även inom det civila området genom tjänstegrader, rangbeteckningar och uniformer. Ett av de första dekret som utfärdades efter oktoberrevolutionen avskaffade alla rangbeteckningar. Stalin införde snart fler tjänstegrader än det hade funnits under tsaren.

Inte bara genom rangbeteckningarna, utan också genom lönegradsskillnader fick den byråkratiska apparaten en struktur som gjorde det möjligt för många kamrater att klättra uppåt. Stalin skapade ett system som främjade principen om ambition och en elitistisk medvetenhet och på så sätt bidrog till hans egen stabilisering.

Ju mer den byråkratiska kasten etablerade sig, desto mer blev ekonomi och politik en hemlig angelägenhet. Att informera befolkningen om ekonomiska och politiska händelser är en viktig förutsättning för att den ska kunna delta aktivt i det politiska livet. I sitt första tal efter revolutionen den 8 november 1917 hade Lenin förklarat: ”Vi vill inte ha några hemligheter, vi vill att regeringen alltid ska stå under kontroll av den allmänna opinionen i sitt land.”

Under de första åren tog ledningen detta löfte på allvar. På Lenins initiativ hölls i juni 1918 en kongress om omorganisationen av statistiken. En central förvaltningsmyndighet inrättades som skulle informera befolkningen regelbundet, till exempel om utvecklingen inom vissa industrigrenar och yrken, om antalet industriföretag i städerna och jordbruksföretag, om odlingsarealer eller skördeavkastning.

Med början av den första femårsplanen 1928 hölls sådana statistiska uppgifter alltmer tillbaka. Man övergick till procenttal, som knappast gav någon tydlig bild. Och från 1936 till 1938 ägde det, liksom i bolsjevikpartiet, fackföreningarna och armén, rum en stor ”utrensning av alla statistiker”. De anklagades för att ha utfört ”skadligt arbete” vid folkräkningen i januari 1937.

Sedan 1931 fanns det inga officiella uppgifter om antalet födselar och dödsfall. Samtidigt upphörde man att offentliggöra lönesummor och löneskillnader. Året därpå publicerades inga siffror längre om industriarbetarnas reallöner och levnadskostnadsindex, och sedan 1936 saknades alla uppgifter om antalet byggda bostäder. Från 1938 blev även den genomsnittliga längden på arbetsdagen inom industrin en hemlighet. Genom förordningen av den 9 juli 1947 belades slutligen all spridning av statistik, inte bara av militär karaktär utan även av ekonomisk och vetenskaplig karaktär, med svåra straff. De mest grundläggande uppgifterna om ekonomiska och sociala processer hade praktiskt taget förklarats som statshemligheter.

Centralisering

Genom att kontinuerligt utvidga den byråkratiska apparaten perfektionerade Stalin i synnerhet det statsmaskineri som han själv hade illustrerat med hjälp av transmissioner och hävstångar. Förtryck och terror blev en oskiljaktig del av systemet.

Under den första femårsplanen (1928–1933) lades grunden för Sovjetunionens industriella makt. Men framförallt förändrades det sociala och politiska systemet dramatiskt. Arbetarnas rättigheter inskränktes, fackföreningarna eliminerades helt och bönderna pressades in i

kolchoser i samband med tvångskollektiviseringen. Samtidigt ökade den härskande byråkratin privilegier genom den allt större differentieringen av löner och ersättningar. Eftersom uppbyggnaden av nya fabriker och företag inte på något sätt stärkte arbetarnas och de anställdas inflytande, utan tvärtom till och med avskaffade deras medbestämmanderätt, innebar den sovjetiska ekonomins tillväxt samtidigt en maktökning för den nya härskande klassen.

Med centraliseringen av hela folkekonomin skedde också övergången från kollektiv företagsledning av arbetarna till enmansledning av en företagsledare. Frågan om vem som skulle leda företagen ledde till heta debatter även inom bolsjevikpartiet.

Diskussionerna hade redan börjat i slutet av 1919. När Lenin i början av 1920 försvarade principen om individuell företagsledning eller, som det ibland redan då kallades, ”ensam befälsrätt”, motsatte sig hela den ryska fraktionen inom Allryska centralrådet för fackföreningarna detta. I mars 1920 beslutades efter långa ytterligare debatter att övergå till individuell ledning med majoritet. Lenin var övertygad om att ”obetingad underordning under en enda vilja” var en ”absolut nödvändighet” för den fortsatta utvecklingen av ekonomin.

Eftersom folkekonomin centraliserades och den kollegiala företagsledningen ersattes av individuell befälsrätt, var det under de följande åren lätt för Stalin att helt och hållet underkasta produktionen sin byråkratiska apparats diktat.

De enorma löneskillnaderna som Stalin införde skapade grunden för att medlemmarna i apparaten kunde etablera sig som en ny privilegierad klass. Snart uppstod också stora löneskillnader inom arbetarklassen.

År 1928 – alltså före Stalins berömda tal mot ”jämlighetssträvan” – var förhållandet mellan lönen för den lägsta och högsta kategorin 1 : 2,8. År 1938 hade däremot den högsta lönen för en arbetare stigit till 3549 rubel per månad. Den officiella genomsnittliga månadslönen uppgick till 280 rubel – den högsta lönen var alltså nästan tretton gånger högre. Bara två år senare var den högsta lönen 10 600 rubel, över trettio gånger så hög som genomsnittslönen.

De faktiska skillnaderna i levnadsstandard mellan ett litet privilegierat skikt av arbetare och den stora massan av genomsnittsarbetare var dock ännu större. De privilegierade arbetarkategorierna fick nämligen, förutom högre löner, en rad ytterligare förmåner, såsom särskild kost och kläder, eftertraktade rekreativsmöjligheter eller ofta befrielse från det praktiska arbetet genom fester och kongresser.

Dessa åtgärder hade utan tvekan som enda syfte att skapa en sorts ”arbetararistokrati”. Stalin agerade alltså inom arbetarklassen med liknande principer som i partiledningen. Samtidigt som han i praktiken berövade de berörda all självständighet skapade han strukturer som gjorde det nästan omöjligt för både politbyråns medlemmar och arbetarna att företräda gemensamma intressen. När det gällde arbetarna skapade han genom införandet av löneskalor en verklig ojämlikhet som hindrade solidariteten. Istället satte en konkurrensmentalitet igång, och varje individ strävade efter att förbättra sin position inom detta arbetsystem. På så sätt hade Stalin också bidragit till att befästa den byråkratiska apparaten genom att avskaffa ”jämlikheten”.

Kollektiviseringen av jordbruket

Den brutalaste åtgärd som Stalin genomförde i ”socialismens namn” var kollektiviseringen av jordbruket. Den syftade till att upphäva böndernas självständighet och stärka statsbyråkratin. Dess mål var i sin tur att utvidga sin ekonomiska och politiska makt till att även omfatta

jordbruket.

Att kollektiviseringen inte handlade om en ”socialistisk omvandling av jordbruket” och ”befrielse av bönderna från kulakernas exploatering” framgår tydligt av det faktum att 80 procent av dem som exproprierades som ”kulaker” i själva verket var självständiga bönder som inte på något sätt exploaterade främmande arbetare.

Faktum är att alla förändringar inom industri och jordbruk, hur olika de än var i tempo och utformning, hade en sak gemensamt: producenterna förlorade alltid sitt inflytande över produktionen. Inom industrin var det avskaffandet av arbetarkontrollen, uteslutandet av fackföreningarna och övergången till den statligt utnämnda fabrikschefens obegränsade makt. Inom jordbruket var det avskaffandet av kolchosernas självstyre, kolchosernas byråkratisering och deras fullständiga underordning under statsbyråkratin – precis den process som Marx och Engels hade definierat som ”producenternas avskiljning från produktionsmedlen” och som ett av de avgörande kännetecknen för det kapitalistiska exploateringssystemet.

Våren 1930 nådde den tvångskollektivisering som Stalin genomförde med yttersta hårdhet sin höjdpunkt. Motståndet bland delar av bönderna blev så stort att det hotade att bryta ut ett bondeuppror i Sovjetunionen. Då publicerades en artikel av Stalin i *Pravda*: ”Svindlar av framgångarna – till frågorna om kollektivbruksrörelsen”. Den är en av de mest betydelsefulla artiklar som Stalin skrev under sin regeringstid.

I artikeln förklarade Stalin först att kollektiviseringen visserligen var en bra sak, men att alla bra saker också kunde överdrivas. Det fanns allt fler lokala partifunktionärer som tvingade bönderna att ansluta sig till kollektivjordbruket. En sådan handling, menade Stalin, var helt och hållet partifientlig. Ingen fick tvingas att kollektiviseras.

Efter artikelns publicering kollapsade tusentals kollektivjordbruk. Genom att avfärda kollektiviseringsåtgärderna som beslut fattade av underordnade funktionärer lyckades Stalin inte bara förhindra ett uppror bland bönderna. Han framstod också under lång tid som deras stora vän och stöd. För detta accepterade Stalin att kollektiviseringsprocessen tillfälligt stannade upp. När läget hade lugnat sig fortsatte processen, men med större försiktighet än tidigare. Och när våld användes någonstans verkade det nu stå klart för folket: det var inte Stalins vilja, utan myndigheternas godtycke.

Stalin använde en metod som han från och med då skulle använda gång på gång för att behålla sin maktposition: Han tog avstånd från impopulära beslut och sköt över ansvaret för övergrepp på andra.

Med sin artikel om kollektiviseringen visade Stalin att han kunde bedöma stämningen i befolkningen och hade utvecklat en medvetenhet om när gränsen för vad som var rimligt var nådd. På så sätt lyckades han styra de drabbades missnöje, som potentiellt kunde hota hans maktsystem, i andra banor.

Dessutom styrde Stalin den allmänna opinionen. Censuren började utan tvekan redan på Lenins tid. Under Stalin begränsades pressfriheten alltmer. 1929, det år då Stalin slutgiltigt hade etablerat sin enväldiga makt, var alla delar av pressen redan underordnade partiledningen. Snart blev det bara sådant som Stalin tillät eller själv initierade som blev ett offentligt ämne.

Detsamma gällde för konst och vetenskap, som Stalin underkastade stränga riktlinjer. Således införde han våren 1932 ”socialistisk realism” för litteratur och konst: det dikterades inte bara vilka teman som skulle behandlas och i vilken form, utan det fanns även detaljerade före-

skrifter om vilka estetiska medel som skulle användas för att uppnå vissa effekter. Att till exempel trotskister i filmer alltid kunde kännas igen genom en helt bestämd skuggning blev snart en vana för sovjetmedborgarna.

Genom att pressen, konsten och vetenskapen stod under hans direkta kontroll hade Stalin, förutom den institutionella statsmakten och ekonomin, också ockuperat alla de områden där kritiskt tänkande kunde ha utvecklats. Att han ingrep direkt i produktionen, till exempel genom att skriva filmmanus, visar också hur viktigt det var för honom att hävda sin makt inom det intellektuella området. ”Ljuset brinner fortfarande i Kreml” var det välkända uttryck som snart spreds och skapade myten om en statsledare som inte bara var en stor tänkare, utan också arbetade outtröttligt och till utmattning med att förbättra det socialistiska samhället. Så långt sträcker sig legenden – i själva verket arbetade Stalin visserligen helst på natten, men sov däremot ofta till middagstid.

Medan Stalin kunde utöka sin inrikespolitiska makt genom en klok taktik och skicklig styrning av den allmänna opinionen, bidrog något annat till hans framgång: utrikespolitiskt befann han sig inledningsvis i en gynnsam situation. Visserligen betraktade omvärlden hans styre med en viss kritik under 1920-talet och början av 1930-talet. Men i västvärldens ögon utgjorde Hitlers och den fascistiska diktaturens framväxt ett betydligt större hot under dessa år. Vissa betraktade till och med Stalin som en allierad mot nationalsocialismen. Så kom det sig att många människor i de västliga demokratierna under denna tid visade förståelse och till och med sympati för Stalin och hans styre.

Lenin hade förutsett mycket av det som hände under Stalin. Hans politiska testamente, hans varningar för georgierns maktbegär och hans plädering för ett kollektivt styre hade dock ingen effekt längre.

Redan i mars 1922 hade Lenin påpekat farorna med en eventuell strid mellan medlemmarna i partiets gamla garde.: ”Det skulle inte behövas mer än en obetydlig inre kamp inom detta skikt för att dess auktoritet skulle vara ... så försvagad, att avgörandet inte längre skulle vara beroende av detta skikt.”¹³ Utvecklingen efter Lenins död bekräftade tyvärr denna farhåga. Under Stalin hade apparatens betydelse ständigt ökat. Steg för steg hade den fria diskussionen inom partiet begränsats. Varje kritisk tanke riskerade att stämplas som ”partiförräderi”. Stalin hade låtit avlägsna alla kommunister som motsatte sig de nya byråkratiska krafterna.

Denna process skedde inte över en natt. Den började efter Lenins död och var i huvudsak avslutad i slutet av 1930-talet. Den kännetecknades av den planmässiga elimineringen – senare till och med den fysiska likvideringen – av revolutionärerna från 1917, Lenins medkämpar och aktiva deltagare i inbördeskriget.

Stalin hade lyckats besätta alla ledande positioner med professionella byråkrater från statsapparaten, den ekonomiska ledningen och armén. Det ursprungliga revolutionära arbetarpartiet hade blivit ett verktyg för den härskande byråkratin. Dess enda uppgift var att befästa det byråkratiska systemet och därmed Stalins makt i Sovjetunionen.

Även denna utveckling hade Lenin befarat. Redan i slutet av 1920 hade han påpekat att Sovjetrepubliken var en ”arbetarstat med en byråkratisk förvrängning”. I januari 1921 förklarade Lenin att man skulle ha ”många år kvar att kämpa” mot byråkratismen. Kort därefter talade han om ”byråkratisk cancer” och beklagade sig över att ”den byråkratiska

---

¹³ Lenin: [Om betingelserna för upptagandet av nya medlemmar i partiet](#), brev till Molotov mars 1922

apparaten var så enorm” och att ”kontakten med de verkliga arbetarmassorna” var för liten.

Med upprättandet av den byråkratiska diktaturen överträffade Stalin därmed Lenins värsta farhågor. Med början i ”Leninuppådet”, genom vilket han mjukade upp de fasta strukturer som Lenin hade etablerat för ett bolsjevikiskt elitparti, skapade han inom några år en byråkratisk apparat som omfattade omkring tjugo miljoner människor: var tionde sovjetmedborgare.

Ideologen

Den 7 mars 1936 gav Stalin en intervju till den amerikanske tidningsutgivaren Roy Howard. Howard inledde med att fråga hur det stod till med planerna och avsikterna när det gällde världsrevolutionen. ”Sådana planer och avsikter”, svarade Stalin, ”har vi aldrig haft.”

Howard ville invända, men diktatorn avbröt honom: ”Det är följden av en missuppfattning.” ”En tragisk missuppfattning?”, frågade Howard.

”Nej, en komisk. Eller, kanske tragikomisk”, svarade Stalin.

Jag läste denna intervju, som publicerades i alla sovjetiska tidningar, när jag var fjorton år gammal i Moskva. Jag hade bott i Sovjetunionen i knappt ett år. Nu kunde jag följa hur ett mål som jag hade lärt mig var en orubblig del av den bolsjevikiska ideologin plötsligt inte längre betydde något. Från och med då betraktades det som ”trotskistiskt”, vilket vid den tiden var det värsta man kunde säga om en hållning eller en person. Stalins auktoritet var vid denna tidpunkt redan så oantastlig att han utan vidare kunde förneka bolsjevikernas ursprungliga mål. Ingen skulle ha vågat protestera mot detta.

Internationalismen och med den världsrevolutionen hade ju varit väsentliga principer i Marx’ och Engels’ revolutionära idé. Men redan med sin doktrin om ”socialism i ett land” hade Stalin tagit avstånd från detta. Även andra principer från Marx och Engels förändrades avgörande under Stalin, ibland till och med till sin motsats. Det som hände i Sovjetunionen under Stalintiden hade i det avseendet knappast något gemensamt med socialismens ursprungliga idéer.

För Lenin innebar världsrevolutionen en sammansmältning av de revolutionära rörelserna i Europas industriländer med de nationella befrielseörelserna i de koloniala och beroende länderna. Stalin proklamerade nu sin doktrin om de ”två centrumen” och ”kampen mellan två system”. Enligt denna skulle ”i takt med världsrevolutionens utveckling” två centra uppstå, nämligen ett imperialistiskt centrum som grupperar de kapitalistiska länderna omkring sig och ett socialistiskt centrum som består av sovjetrepublikerna, ”varvid historien om världsrevolutionens utveckling kommer att fyllas av kampen mellan dessa två system”.

Enligt Stalin var utvecklingen mot världsrevolutionen inte längre – som hos Lenin – avhängig av de revolutionära rörelserna i världens olika länder, utan den berodde enbart på hur Sovjetunionens politiska, ekonomiska och militära styrka utvecklades. Förstärkningen av Stalins stat avgjorde hädanefter den världskommunistiska rörelsens öde som helhet – inte tvärtom. 1936 strök Stalin slutligen begreppet världsrevolution helt och hållet från sin agenda.

Så genomfördes – i praktiken såväl som i politiska uttalanden – den gradvisa övergången från Lenins internationalism till sovjetisk patriotism och senare till rysk stormaktschauvinism. Stalins känsla för stämningen hos befolkningen och hans pragmatism, egenskaper som skiljde honom från hans konkurrent Trotskij och som efter Lenins död hade lyft honom till bolsjevikernas ledare, gjorde det lätt för honom att genomföra det grundläggande brottet med den

marxistiska teorin.

Hans första medvetna avvikelse från marxismen, tesen om ”socialism i ett land”, hade gjort Stalins uppgång möjlig. De ideologiska förändringar som han skulle genomföra under de följande åren följde en omvänd princip: de genomfördes för att rättfärdiga praktiska förändringar, oftast i efterhand. Det som Stalin genomförde i form av sociala och politiska omvälvningar, och som oftast stod i strid med socialismens principer, fick på så sätt en förment teoretisk motivering. Under Stalin förtvinade ideologin till en legitimering av hans makt.

I motsats till den bolsjevikiska traditionen argumenterade Stalin aldrig teoretiskt-dialektiskt, utan uteslutande som något obestridligt. Marx, Engels och även Lenin hade förutom rent politiska artiklar skrivit en mängd texter om ekonomiska, sociologiska och historiska ämnen. Stalin däremot begränsade sig till det praktiskt-politiska området. Och medan Lenins politiska auktoritet inte minst grundade sig på hans teoretiska kompetens, var det tvärtom för Stalin: det var hans politiska maktposition som gav honom auktoritet även i ideologiska frågor.

Avvikelse från Marx, Engels och Lenin

Efter 1929, när Stalin hade erövat positionen som ensam härskare, accepterades hans uttalanden i politbyrån inte bara utan invändningar, utan betraktades som ”geniala yttranden” från den ”vise ledaren och läraren” eller ”vetenskapens auktoritet”. Detta präglade också hans stil. Marx’, Engels’ och Lenins skrifter präglades av en livlig, ofta skummande polemik. Stalin däremot förkunnade sina politiska riktlinjer i dogmatiskt enkla meningar, ofta i form av frågor som han själv besvarade – och i flera upprepningar. För att förklara politiska problem och processer använde Stalin ofta begrepp från det militära området. Redan i sin ed vid Lenins grav hade han betecknat bolsjevikpartiet som en armé, och senare jämförde han högre, medelhöga och lägre partifunktionärer med generaler, officerare och underofficerare. Och på motsvarande sätt jämförde han den politiska strategin med ett krig och den politiska taktiken med en strid. För Stalin blev det sovjetiska samhället en stor maskin, där ledarna satt vid spakarna och de vanliga medborgarna fungerade som ”skruvar”.

Avvikelsen från marxismen märks också i att utgivningen av Marx’ och Engels’ samlade verk i Sovjetunionen upphörde i början av 1930-talet. I stället gav partiledningen ut korta broschyrer om Marx’, Engels’ och Lenins viktigaste verk för ideologisk skolning, som med motsvarande kommentarer begränsade sig till de få fortfarande giltiga uttalandena från revolutionens fäder, det vill säga det som Stalin ansåg vara en del av ideologin. I november 1938 fördömde centralkommittén i en resolution den ”skadliga åtskillnaden (...) mellan marxism och leninism” och införde det obligatoriska begreppet ”marxism-leninism” – ett program som Stalin utformade efter sina egna behov och i vilket endast några få ”passande” citat av Marx, Engels och Lenin ingick.

Doktrinen om ”socialism i ett land”, som Stalin först proklamerade 1924, var inte bara inledningen till ytterligare förändringar av ideologin. I grund och botten kan alla avvikelser som skulle följa direkt härledas från denna första doktrin.

Om ”socialismen i ett land” gav befolkningen en tydlig framtidsutsikt för den närmaste framtiden, kunde kommande umbäranden samtidigt alltid förklaras som nödvändiga men tillfälliga svårigheter. Begreppet ”uppbyggnaden av socialismen”, som Stalin introducerade 1925, har ett nära samband med detta.

Enligt den marxistiska teorin skulle socialismen inte byggas upp enligt en plan, utan snarare

uppstå genom omvandlingen av ett kapitalistiskt system. För Stalin innebar dock ”uppbyggnaden av socialismen” målet att skapa ”socialismens ekonomiska grundvalar”. Medan Marx och Engels ansåg att ett lands höga ekonomiska och tekniska utvecklingsnivå var en förutsättning för en social revolution, proklamerade Stalin nu att de ekonomiska förutsättningarna för en ny samhällsordning först skulle skapas *efter* en socialistisk revolutions seger.

Denna socialistiska uppbyggnad skulle enligt Stalin ske under förhållanden av ”kapitalistisk omringning”. Man får inte glömma, förklarade han, ”att sovjetmakten endast har segrat på en sjättedel av jorden, att fem sjättedelar av jorden domineras av kapitalistiska stater”. Och han fortsatte: ”Kapitalistisk omringning – det är ingen tom fras, det är en mycket verklig och obehaglig företeelse. Kapitalistisk omringning betyder att det finns ett land, Sovjetunionen, som har infört socialistisk ordning, och att det dessutom finns många länder, borgerliga länder, som fortsätter att leva på kapitalistiskt vis, som omringrar Sovjetunionen och ligger på lur efter en möjlighet att angripa den, krossa den eller i alla fall undergräva dess makt och försvaga den.”

Med slagordet om kapitalistisk omringning förmedlade Stalin till folket i Sovjetunionen känslan av att de levde i en belägrad fästning. På detta sätt kunde systemets förtryck av befolkningen rättfärdigas: ”Förtryckets organ, armén och andra organisationer, är nu, i uppbyggnadstiden, inte mindre nödvändiga än under inbördeskriget.” Stalin påpekade flera gånger att ”så länge den kapitalistiska omringningen består, kommer också risken för intervention med alla konsekvenser som denna risk medför att bestå”. Han framställde förstärkningen av statliga kontroller och tvångsåtgärder som en tillfällig nödvändighet som berodde på yttre omständigheter. På så sätt kunde han, om inte helt förhindra missnöjet mot repressiva åtgärder, så åtminstone dämpa det under en längre tid.

Kampen mot jämlikhetsidealen

Stalins andra väsentliga förändring av ideologin bestod i att demonstrativt vända sig bort från Marx’ ursprungliga jämlikhetsideal. Redan i slutet av 1925 förklarade han att man inte fick ”leka med fraser om jämlikhet, ty det är att leka med elden”.¹⁴ Han förklarade att ”skillnaden mellan kvalificerat och okvalificerat arbete kommer att bestå t o m under socialismen, t o m efter att klasserna avskaffats”. Därför måste man ”avskaffa och utrota jämlikhetssträvandena”. Senare tillade han obestriddigt: ”Jämlikhet har ingenting gemensamt med den marxistiska socialismen.”

Avståndstagandet från de marxistiska i jämlikhetsidealet och bekämpandet av ”nivelleringen”, som var ett begrepp som Stalin införde, tjänade till att rättfärdiga de växande sociala klyftorna på 1930-talet och ett växande skikt av socialt privilegierade i Sovjetunionen. Stalin nämnde aldrig direkt uppkomsten av denna nya privilegierade klass i sina tal och skrifter. Men redan våren 1925 talade han om en ”utbildning av befälskadre inom ekonomi och kultur”. Specialisterna inom de olika områdena skulle så att säga vara befälhavare: ”Utan nya befälskadre kan man inte bygga upp det nya samhället, precis som man inte kan bygga upp en ny armé utan nya befälskadre.”

Avskaffandet av ”jämlikheten”, som för honom inte var något annat än en ”motbudande rest av småborgerlig ideologi”, gick hand i hand med ökande löneskillnader inom arbetarklassen. Den differentierade löneskalan som Stalin tillkännagav i juni 1931 hade en konkret bakgrund. De ökningarna av arbetsprestationen som eftersträvades i den första femårsplanen kunde

¹⁴ Vid 14:e partikongressen i december 1925

nämligen bara uppnås om man skapade materiella incitament för detta. Den som arbetade mer, motiverade Stalin kortfattat denna avvikelse från de socialistiska principerna, skulle också äta mer.¹⁵

Kollektivisering av jordbruket

Kollektiviseringen av jordbruket var den tredje viktiga förändringen av ideologin som Stalin införde. Marx, Engels och även Lenin hade alltid förespråkade en gradvis, långsam övergång från enskild jordbruksproduktion till kooperativ. 1929 lanserade Stalin parollen om den ”socialistiska vägen” inom jordbruket, som skulle bestå i att skapa kollektivjordbruk, det vill säga förena små jordbruk till stora kollektiv.

I direkt motsättning till Marx, Engels och Lenin, som endast hade krävt expropriering av storägare – där Marx och Engels till och med ansåg att ersättning var tänkbar – förklarade Stalin nu att storbönderna, ”kulakerna”, inte bara måste bekämpas beslutsamt, utan till och med utplånas fysiskt: ”Det betyder att vi övergått från politiken att *begränsa* kulakernas utsugartendenser till politiken att *likvidera* kulakerna som klass.” Därför, dundrade han, ”är det numera löjligt och lättsinnigt att prata så mycket om avkulakiseringen. När huvudet fallit, gråter man inte över håret.”¹⁶

Kampen mot kulakerna – som, märk väl, inte var stora jordägare – kallade Stalin senare för ”en djupgående revolutionär omvälvning” som ”genomfördes ovanifrån, tillkommen på initiativ av statsmakten, med direkt stöd underifrån av de miljontals massorna av (...) bönder”.

Vad som för Marx och Engels fortfarande hade varit en fråga för generationer, nämligen att privatägandet av mark skulle församhälleligas, genomdrev Stalin mot de berördas vilja och med brutalt våld på några få år.

”Klasskampen under den socialistiska uppbyggnadsperioden”

Den fjärde förändringen av ideologin under Stalin var hans doktrin om ”klasskampen under den socialistiska uppbyggnadsperioden”. Marx och Engels hade betraktat den socialistiska revolutionen som ett omedelbart förstadium till det klasslösa samhället och aldrig betraktat klasskampen som en följd av en revolution. Lenin hade däremot redan förklarat att klasskampen skulle fortsätta i en annan form efter en socialistisk revolution. Stalin radikaliserade Lenins uppfattning. Senare talade han till och med om en ”skärpning av klasskampen” och en ”förstärkning av motståndet från kapitalistiska element i städer och på landsbygden”, där han betecknade ”de borgerliga intellektuellas skadliga verksamhet” som en typisk form av klasskamp.

Den vanligt förekommande betoningen av den påstått skärpta klasskampen under den socialistiska uppbyggnadsperioden (efter att det sedan länge inte längre fanns några stora jordägare och kapitalistiska företagare) var ett tydligt erkännande av att Stalin var medveten om befolkningens motstånd mot hans regims åtgärder. Senare förklarade Stalin att den skärpta klasskampen till och med var nödvändig för att uppnå ett klasslöst samhälle: ”Avskaffandet av klasserna uppnås inte genom att klasskampen upphör, utan genom att den förstärks.”

Därmed lade Stalin grunden för en ytterligare, särskilt betydelsefull förändring – hans nya doktrin om ”förstärkningen av staten”. För Marx och Engels var ”statens bortdöende” ett av de centrala målen för den socialistiska revolutionen. Lenin höll fast vid detta, men hade

¹⁵ Se även ”Jämlikhet och ojämlikhet under Stalin” i Max Shachtman: [Stalin om socialismen](#).

¹⁶ ”Till frågan om politiken att likvidera kulakerna som klass”, 21 januari 1930

förskjutit statens bortdöendet till en avlägsen framtid. Stalin förklarade på den 16:e partikongressen 1930:

Vi är för statens bortdöende. Och samtidigt är vi för att stärka proletarietets diktatur, som är den mäktigaste och starkaste av alla statsmakter som hittills existerat. Statsmaktens högsta utveckling i syfte att förbereda förutsättningarna *för* statsmaktens bortdöende — så lyder den marxistiska formeln. Är det en ”motsägelse”? Ja, det är en ”motsägelse”. Men det är en motsägelse från det levande livet och den återspeglar helt den marxistiska dialektiken.¹⁷

I slutet av 1931 förespråkade Stalin återigen ”konsolidering av den socialistiska staten”. Två år senare gav han följande motivering:

Statens bortdöende uppnås inte genom att statsmakten försvagas utan genom att den i högsta grad stärkes, vilket är nödvändigt för att ge de döende klassernas rester dödsstöten och organisera försvaret mot den kapitalistiska omgivningen, som ännu inte på långt när tillintetgjorts och ännu inte på länge kommer att tillnitetgöras...¹⁸

Stalin hade alltså redan i mitten av 1930-talet genomfört en rad viktiga förändringar av den marxistiska ideologin – genom sin tes om ”socialism i ett land”, genom kollektiviseringen, genom avståndstagandet från jämlikhetsidealet och kampen mot ”jämlikhetssträvanden”, genom konceptet om en elit av ”kommandokadrer” som skulle upprätta ett nytt socialistiskt samhälle; och slutligen genom doktrinen om ”kapitalistisk omringning” och ”skärpt klasskamp under den socialistiska uppbyggnadsperioden”.

Han hade kallat världsrevolutionen för en ”missuppfattning”¹⁹ och betecknade på liknande sätt Komintern, den internationella sammanslutningen av kommunistiska partier, som en ”kryddhandlare”. För Lenin, som var djupt präglad av internationalism, hade Komintern varit ett av de viktigaste instrumenten på vägen mot världsrevolutionen. Stalin proklamerade dock allt tydligare Sovjetunionen som exempel och modell för kommunisterna i alla länder och krävde – i praktiken såväl som i teorin – att utländska kommunister skulle underordna sig Sovjetunionens direktiv.

Redan i slutet av 1925 krävde Stalin att den revolutionära delen av Europas arbetarklass skulle betrakta Sovjetstaten ”som sin skyddsling och, om nödvändigt, kämpa för den”. Och knappt två år senare, i augusti 1927, uppmanade Stalin uttryckligen kommunisterna i alla länder att sätta Sovjetstatens intressen framför allt annat:

En *revolutionär* är den som utan förbehåll, villkorslöst, öppet och ärligt, utan hemliga militära överläggningar är beredd att skydda och försvara Sovjetunionen, ty Sovjetunionen är den första proletära, revolutionära staten i världen, en stat som bygger socialismen. En *internationalist* är den som utan förbehåll, utan att vackla, utan att ställa villkor, är beredd att försvara Sovjetunionen, eftersom Sovjetunionen är basen för den världsrevolutionära rörelsen, och det är inte möjligt att försvara och främja denna revolutionära rörelse utan att försvara Sovjetunionen. Den som vill försvara den internationella revolutionära rörelsen och samtidigt inte vill försvara Sovjetunionen eller motsätter sig den, motsätter sig revolutionen och måste oåterkalleligen glida ner i lägret för revolutionens fiender.²⁰

Till skillnad från Lenin, som villigt erkände bolsjevikernas misstag och brister och inte alls

¹⁷ Stalin: *Centralkommitténs politiska verksamhetsberättelse på SUKP(b):s sextonde kongress*. Moskva 1954, s. 164.

¹⁸ ”Resultatet av den första femårsplanen”, tal 7 januari 1933, i *Leninismens problem*, s 618-9

¹⁹ I en intervju med journalisten Roy Howard 1 mars 1936. Se: [Interview Between J. Stalin and Roy Howard](#)

²⁰ ”Joint Plenum of the Central Committee and Central Control Commission of the C.P.S.U.(B.)”, i *Stalin Works* Vol. 10, avsnittet ”The Threat of War and the Defence of the U.S.S.R.”, s. 53-54

betraktade oktoberrevolutionen som en ofelbar modell för andra länder, förklarade Stalin nu att revolutionen 1917 (som han själv inte hade deltagit i) var ”av världshistorisk betydelse” och ”en grundläggande vändpunkt i mänsklighetens världshistoria”. Sovjetunionen var, enligt Stalin, inte längre bara en del av den revolutionära rörelsen, som under Lenin, utan ”världsproletariatets fosterland”.

Två år senare gick han ännu ett steg längre: ”Revolutionärerna i alla länder ser med hopp på Sovjetunionen som centrum för arbetarnas befrielsekamp över hela världen och betraktar den som sitt enda fosterland.” De revolutionära arbetarna i alla länder såg i den sovjetiska arbetarklassen, ”och framför allt den *ryska* arbetarklassen” (kursiverat av Stalin), sin ”erkända ledare”. Detta fyllde ”de ryska arbetarnas hjärtan med en känsla av revolutionär nationell stolthet, som kan flytta berg.”²¹

Stalin talade nu oftare om patriotism, som varje sovjetmedborgare måste känna. Begreppen hemland och fosterland kom alltmer i centrum för propagandan. Även den officiella inställningen till familj och äktenskap förändrades – enligt bolsjevikernas uppfattning var de småborgerliga institutioner, men från mitten av 1930-talet propagerade man plötsligt för ett sunt familje- och äktenskapsliv i fosterlandet Sovjetunionen.

Förstärkandet av den ryska nationalismen

Mot slutet av 1930-talet gav Stalin sin propaganda en ny inriktning. Nu proklamerades inte längre bara Sovjetunionen som proletariatets och arbetarnas fosterland. Istället trädde Ryssland i förgrunden. Betydelsen av begreppet ”fosterland”, som hittills hade omfattat alla republiker i Sovjetunionen, började förändras. Under 1920-talet och långt in på 1930-talet gällde fortfarande parollen om folkförståelse och folkvänskap i unionsrepublikerna och de autonoma republikerna i Sovjetunionen. När Stalin 1931 förklarade att efter kapitalismens fall ”har vi ett fosterland och kommer att försvara dess oberoende”, menade han fortfarande hela Sovjetunionen, en multietnisk stat där ryssarna utgjorde drygt hälften av befolkningen.

Efter 1939 spelade Ryssland en alltmer framträdande roll i propagandan och självbilden. I början av kriget, i november 1941, talade Stalin redan om den ”stora ryska nationen” utan att nämna de övriga nationaliteterna i Sovjetunionen. Det slutgiltiga brottet med principen skedde 1943, när diktatorn plötsligt förklarade: ”Vi har lika rättigheter, men vi har också en ledande nation! Och den ledande nationen i Sovjetunionen är Ryssland!” Det ryska folket var nu officiellt ”det främsta bland jämlikar”.

Kort efter krigsslutet, den 24 maj 1945, kallade Stalin följaktligen det ryska folket för den ledande kraften bland folken i Sovjetunionen: ”Jag höjer mitt glas först och främst för det ryska folkets välgång, därför att det är den mest framstående nationen av alla de nationer som ingår i Sovjetunionen... Jag utbringar en skål för det ryska folkets välgång, inte bara därför att det är det ledande folket, utan också därför att det har ett klart förstånd, en fast karaktär och tålamod.”²²

Den storryska nationalismen blev den rådande ideologin. Denna förändring återspeglades också i det officiella språkbruket: sedan mitten av 1930-talet talade man inte längre om ”folken i Sovjetunionen”, utan om ”det sovjetiska folket”. Samtidigt började man förhålliga Moskva i sånger, dikter, filmer, artiklar och officiella uttalanden. Idén om en union av självständiga republiker ersattes av en centralistisk stat.

²¹ ”To Comrade Demyan Bedny”, 12 december 1930, *Works* vol 13, s 25-26

²² *Sovjetunionens stora fosterländska krig*, s. 189

Stalin hade arbetat för denna utveckling. Således ändrades till exempel alfabetet för vissa icke-ryska nationaliteter i slutet av 1920-talet. Efter revolutionen hade de utvecklat egna alfabet baserade på det latinska alfabetet. Just när ungdomarna i dessa folk hade vant sig vid sina respektive alfabet avskaffades de och ersattes med det ryska (kyrilliska) alfabetet. Omställningen kunde bara ha ett enda syfte: att förbereda en senare planerad russifiering av dessa folk.

På formell nivå kom detta också till uttryck i sammansättningen av Högsta sovjet, där ledamöterna i nationalitetssovjeten, där de enskilda unionsrepublikerna skulle vara jämbördigt representerade, upp till tjugo procent bestod av ryssar..

Dessutom framhöll Stalin sedan slutet av 1920-talet alltmer det ryska förflutna som ett patriotiskt föredöme för nutiden. I stället för att hänvisa till oktoberrevolutionen 1917 påminde Stalin om de ryska tsaristiska generalernas och fältherrarna hjältedåd, till och med de tidigare tsarernas, däribland Peter den store och Ivan den förskräcklige (även om detta attribut aldrig användes, utan man alltid talade om Ivan IV).

Stalin gav därför i uppdrag att producera en film om Ivan som framställde honom i positiv dager. På detta sätt byggde Stalin skickligt en bro till just det förflutna vars tradition revolutionen egentligen hade bekämpat. Avsikten var tydlig: han, Stalin, ville framstå som arvtagare till denna tradition.

Identifieringen med Rysslands tsaristiska förflutna gick så långt att Stalin, i samband med Japans kapitulation i september 1945, förklarade att det tsaristiska Rysslands nederlag i rysk-japanska kriget 1904/1905 (som var en viktig drivkraft för revolutionen 1905 och som Lenin upprepade gånger hade välkomnat) ” kvarlämnade bittra minnen hos vårt folk. Det var en mörk fläck på vårt land.”. Stalin fortsatte: ” Vårt folk väntade med tillförsikt på den dag, då Japan skulle lida nederlag och fläcken avtvås. I fyrtio år har vi, den äldre generationen, väntat på denna dag. Och nu har den kommit.”²³

Förhärilgandet av Ryssland och det ryska förflutna antog i slutet av 1940-talet ibland groteska former . Nästan alla moderna uppfinningar, vare sig det gällde ångmaskinen, dieselmotorn, ubåten eller glödlampan, betraktades nu som ryska uppfinningar. Hur skulle detta ha varit möjligt i ett av de ekonomiskt och tekniskt mest eftersatta länderna? Och med ”kampen om uppfinningarnas prioritet”, som till och med betecknades som ”vetenskapens viktigaste uppgift”, började också glorifieringen av det ryska språket.

Språkkampanjen inleddes den 1 januari 1949 med en artikel av partijournalisten David Saslavskij i *Literaturnaja Gazeta*, den officiella tidningen för Sovjetunionens författarförbund. I denna officiella artikel stod det: ”Det franska språket var den feodala tidens härskande klass språk. (...) Det engelska språket har blivit världskapitalismens språk.” Artikeln avslutades med den högtidliga utsikten: ”När vi på nyårsdagen blickar in i framtiden ser vi det ryska språket som socialismens världsspråk.”

Samtidigt som Stalin å ena sidan lät glorifiera det ryska förflutna, språket och kulturen, gick han å andra sidan allt mer hänsynslöst tillväga mot alla tecken på en självständig kultur hos de icke-ryska folken.

Att Stalin alltmer ersatte de internationella revolutionära målen med rysk patriotism kom också till uttryck i att han inte längre betraktade industrialiseringen som en förutsättning för

²³ Stalins ”hänvändelse till folket” den 2 september 1945, i *Sovjetunionens stora fosterländska krig*, Moskva 1954, s 197-8

att skapa grunden för ett socialistiskt samhälle. För honom var den framför allt nödvändig för att stärka Rysslands utrikespolitik.

Redan 1931 använde Stalin för första gången en patriotisk motivering för industrialiseringen:

”Det gamla Rysslands historia bestod bland annat däri, att man oupphörligt slog det för dess efterblivenhets skull. (...) Du har blivit efter, du är svag – alltså har du orätt, alltså kan man slå och förslava dig. Du är mäktig – alltså har du rätt, alltså måste man vara på sin makt mot dig. Det är därför vi inte längre får bli efter..”²⁴

Tonen i detta tal, som hölls inför ”den socialistiska industrins funktionärer”, motsvarade den förändrade stämningen. Den nya härskande klassen var säkert mindre genomsyrad av revolutionär iver än av stolthet över de ekonomiska landvinningarna och statens makt. Den var mindre intresserad av utländska kommunisters öde än av sina egna privilegier. Sovjetisk patriotism och statsmedvetenhet motsvarade deras livssyn mycket mer än de världsrevolutionära mål som Lenin tidigare hade proklamerat.

Hur mycket Stalin på bara några år hade avvikit från marxismens ursprungliga ideal framgår också tydligt när man slutligen betraktar vilka av Marx’ och Engels’ principer som inte längre förekom i stalinismen.

Framför allt var det en helt ny tolkning av det slutgiltiga målet, det klasslösa kommunistiska samhället, som följde med Stalins ideologiska sväng. Först hade detta slutmål skjutits allt längre fram i tiden. Redan Lenin hade delat in det i två perioder, ”socialismen” (som Marx och Engels aldrig nämnde i denna mening) och en andra, högre fas, ”kommunismen”. Stalin definierade nu socialismen som en samhällsordning som ekonomiskt i huvudsak baserades på statlig äganderätt (som enligt Marx och Engels endast hade betraktats som en tillfällig åtgärd under den sociala revolutionen), där arbetarna skulle avlönas efter arbetsinsats och som politiskt skulle ledas, styras och dirigeras av ett parti (som Marx och Engels aldrig nämnde).

Marx och Engels hade föreställt sig den framtida kommunismen som ett samhälle som skulle baseras på en sammanslutning av fria producenter, utan klasser och stat. Som ett samhälle som ökar sina gemensamma rikedomar så mycket att fördelningen av alla produkter sker enligt principen om behov, där skillnaderna mellan stad och landsbygd, mellan intellektuellt och fysiskt arbete övervinns och där individens personlighet kan utvecklas fritt.

Föreningen av fria producenter, som för Marx och Engels var kärnan i det nya samhället, ingick inte längre i ideologin under Stalin. Istället talade han om en ”centralmakt” som skulle styra och omfatta hela samhällets produktion. Enligt Stalin skulle staten bestå även under kommunismen.

”Befrielsen av den mänskliga personligheten” från den förslavande arbetsfördelningen – utgångspunkten för Marx och Engels politiska idéer – hade nästan helt hamnat i bakgrunden. Om den av Marx och Engels så starkt betonade alienationen överhuvudtaget nämndes, så var det alltid för att säga att den redan hade övervunnits under Stalin. Marx’ idé om att arbetarklassen var den sociala kraft som skulle övervinna kapitalismen hade under loppet av ett sekel blivit en tom fras.

Begreppet ”arbetarklass” blev under Stalin synonymt med partiet. Därför betydde det av Stalin ofta använda begreppet ”lojalitet mot arbetarklassen” ingenting annat än lojalitet mot partiet, det vill säga varje individs beredskap och vilja att underkasta sig partiledningens vilja.

²⁴ ”Om driftledarnas uppgifter”, 4 februari 1931, i *Leninismens problem*, s. 523.

Den som började tvivla på eller motsatte sig en viss partilinje betraktades omedelbart som en ”förrädare mot arbetarklassen”.

Marx och Engels hade betraktat ett arbetarparti som en intressebevakare för hela arbetarklassen, demokratiskt uppbyggt och utan någon tro på auktoriteter. Men redan Lenin hade förvandlat partiet till en enhetlig, disciplinerad elitorganisation, ett parti som kontrollerade partipressen, hade en gemensam ideologi och måste leda arbetarklassen. Stalin fullbordade partiets förvandling till ett maktorgan.

Marx’ och Engels’ ”sociala revolution”, som var tänkt som en fredlig omvandling, hade ersatts av konceptet ”socialistisk revolution”, en våldsamt revolution under partiets ledning. Marx och Engels hade betraktat ”proletariatets diktatur” som ett nödvändigt övergångsstadium på kort sikt. Den politiska makten skulle ligga i händerna på ett valt organ som samtidigt skulle utöva lagstiftande och verkställande makt, och ingen tjänsteman eller anställd skulle få en lön som översteg arbetarnas lön. Under Stalin användes dock begreppet ”proletariatets diktatur” för att rättfärdiga ett byråkratiskt system vars förmånstagare med våld försvarade sina privilegier.

Stalin förändrade dock inte bara den marxistiska ideologin. Hans styre präglade också det sovjetiska vardagslivet, som på kort tid avvek så långt från ideal om frihet och jämlikhet som aldrig tidigare skådats i historien.

Terrorn

På kvällen den 25 november 1936 ställdes högtalare upp över hela Sovjetunionen – i skolor, högskolor, företag och myndigheter – för att sända Stalins tal vid den extra sovjetkongressen i Moskva. Folket hörde honom tillkännage socialismens avgörande seger. Även i barnhem nr 6, där söner och döttrar till österrikiska och tyska antifascister var inkvarterade, lyssnade vi tillsammans på diktatorns tal.

”Vårt sovjetsamhälle har nått så långt att det redan i huvudsak förverkligat socialismen, skapat det socialistiska systemet, d. v. s. förverkligat det som marxisterna med andra ord kallar kommunismens första eller lägre fas”, förklarade Stalin.²⁵ Den stormande jublet från kongressdelegaterna som följde på dessa ord ekade också genom rummen i vårt barnhem. Stalins motivering till socialismens seger i Sovjetunionen var kort och enkel: Det fanns inte längre några kapitalister i den sovjetiska industrin, varken storägare eller storgårdar inom jordbruket, och inte heller några privata köpmän, eftersom handeln redan var socialistisk.

Stalin drog därför slutsatsen att utsugarklasserna hade avskaffats i Sovjetunionen. Det sovjetiska samhället bestod nu bara av två jämlika klasser, arbetarklassen och kollektivbönderna samt den arbetande intelligentsian. Den moraliska och politiska enigheten i detta sovjetiska samhälle garanterades av kommunistpartiet, avslutade diktatorn.

Jag var, liksom förmodligen den stora majoriteten av den sovjetiska befolkningen, imponerad av Stalins tal om socialismens seger. Min mor och jag hade nu bott i Moskva i mer än ett år, och utåt sett tycktes alla tecken peka mot en lysande framtid. I början hade det inte varit lätt att hitta i den nya staden. Min mors stadsplan var från 1924 och hjälpte oss inte mycket. Många gator hade bytt namn och stadsbilden hade förändrats genom många nybyggnationer och rivning av gamla hus.

²⁵ Stalin: ”Om förslaget till Sovjetunionens författning”, i *Leninismens problem*. s 789.

När nya stadsplaner äntligen kom in i bokhandlarna blev vi mer än förvånade: de visade Moskvas gatubild som den var planerad för 1945. Människorna omkring oss verkade inte dela vår förvåning. ”Det är ju enkelt”, fick vi som svar på våra frågor: ”I början av juli publicerades den tioåriga generalplanen för Moskva, och för att göra den populär har planerna för år 1945 just tryckts. Hur Moskva ser ut idag vet ju ändå alla.” Det rådde en atmosfär av förnyelse.

När vi gick på promenad hade vi två planer med oss; den ena visade hur Moskva såg ut för tio år sedan och den andra skulle dokumentera hur staden skulle se ut om tio år. Under våra promenader blev vi ofta tillfrågade om vi redan hade sett den nya tunnelbanan. Tunnelbanan, Moskvas underjordiska järnväg, hade invigts för bara ett år sedan, i maj 1935, och överallt var man stolt över denna bedrift. Den tre miljoner stora staden hade inte bara åstadkommit en teknisk mästerprestation – tunnelbanan hade också blivit en symbol för den socialistiska uppgången. *Pravda* svärmade om de ”glänsande foajéerna med glasdiskar, de breda, stor-slagna korridorerna upplysta av strama ljuskronor” och de ”enorma, lysande salarna på de underjordiska perrongerna och stationerna – klädda i marmor, granit, koppar, färgglada kakelplattor, med delikat grårosa, röda ådrade pelare och polerade väggar”.

Överallt stod tunnelbanan vid denna tid i centrum för intresset. Vi blev tillfrågade om vi tyckte om den, och oftast följde sedan en längre diskussion om dess fördelar. Endast en gång träffade jag en kättare. ”Det vore bra”, menade han, ”om Moskva ovan jord var bara en tiondel så vacker som under jord.” Han hade helt rätt i sin kommentar, inte bara när det gällde gatubilden, utan också när det gällde den politiska situationen i landet. Många av våra bekanta visade visserligen tillförsikt. I början av 1935 hade de sista matkupongerna avskaffats, och en extra sovjetkongress hade aviserat utarbetandet av en konstitution som lovade demokratiska reformer.

Men dessa tecken var bedrägliga. Det var ingen slump att Stalin höll sitt tal om framgångarna med sin egen politik just vid denna tidpunkt. Han försökte återigen entusiasmera befolkningen för ett system som kort därefter skulle visa sitt fulaste ansikte.

Samtidigt som Stalin proklamerade socialismens seger och förklarade att det inte längre fanns några utsugande klasser i Sovjetunionen, inleddes den stora utrensningen. Mellan 1936 och 1938 arresterades minst fyra miljoner människor, enligt andra uppskattningar till och med sju miljoner, och skickades till tvångsarbetsläger. Detta innebar i genomsnitt mellan fem och tio tusen arresteringar per dag – under två års tid. Terroraktionerna var ofta förklädda som straffåtgärder och motiverades med utpressade bekännelser, ofta under tortyr, vilket ledde till att hundratusentals människor dog.

Bilden av den järnhårda, obevekliga härskaren, som har präglat den samtida uppfattningen, men också det historiska omdömet om Stalin, har framför allt uppstått ur den universella systematiken av terror under den stora utrensningen, som Stalin var ansvarig för. Men faktum är att dess förhistoria visar att denna bild, som Stalin själv gärna främjade, var ofullständig.

Terrorn härrörde också från Stalins djupa misstro, ja, rädsla för att förlora makten, en rädsla som skulle följa honom under hela hans styre. Vid den 17:e partikongressen i januari 1934 verkade det som om misstroendet var berättigat. För motståndet växte sig starkt. För första gången på nästan tio år konfronterades Stalin med en motströmning i politbyrån.

Det var inte utan anledning som de kritiska rösterna blev allt fler just vid denna tidpunkt. I början av 1934 hade den första femårsplanen slutförts och de svåraste prövningarna verkade vara över: tvångskollektivisering, expropriering av bönderna, hungersnöd. Många

partifunktionärer kanske hade sagt sig att det bara var denna fas som återstod att genomgå innan alla skulle kunna dra nytta av uppsvinget. Men den efterlängttade ekonomiska återhämtningen uteblev.

Nu började missnöjet växa inom partiet och till och med bland de högsta partikadrerna. Vissa funktionärer krävde en ny generalsekreterare. De träffades mellan partikongressens sessioner för informella samtal. En av dem var Chrusjtjov, som senare beskrev vad som rörde de kommunistiska funktionärerna vid den 17:e partikongressen.²⁶ De avvisade de stalinistiska förtryckmetoderna, de krävde en avvikelse från den rigorösa planekonomin, de förespråkade en moderat utrikes- och inrikespolitik samt större autonomi för de nationella minoriteterna. Kort sagt: det hotade att bli uppror mot den politik som Stalin stod för. Inget formulerat program, men tillräckligt bestämt för att utmana regimen.

Man talade om möjliga alternativ till Stalin. Den man som gång på gång nämndes som potentiell partiledare var Sergej Mironovitj Kirov. Han hade varit medlem av politbyrån sedan 1930, var förste partisekreterare i Leningrad och räknades till de mest populära toppfunktionärerna. Kirov avböjde dock omedelbart när han fick detta förslag. Att kandidera mot Stalin, förklarade han, översteg en dödligs möjligheter. Även om denna insikt vittnade om klokhet, begick Kirov ett ödesdigert misstag: i den hemliga omröstningen till centralkommittén fick han bara tre nej-röster, medan 292 funktionärer röstade mot Stalin, vilket var en föröd-mjukelse för honom.

Kirov blev offer för ett attentat i december 1934. De exakta omständigheterna är fortfarande oklara – om Kreml gav ordern är fortfarande osäkert. Det står fast att diktatorn drog propagandistisk nytta av mordet. På liknande sätt hade nazisterna ett år tidigare utnyttjat riksdagsbranden för att säkra sitt envælde.

På så sätt skärpte Stalin det politiska klimatet märkbart. I sina tal varnade han för ”lättrogenhet” – man fick inte glömma att kommunismens fiender var allestädes närvarande. De farligaste av dem skulle inte träda fram öppet, utan framstå som så partitrogna som möjligt. På så sätt etablerade han principen som skulle åtfölja och förstärka terrorn: genom att omvandla sin egen paranoia till en universell känsla av rädsla och osäkerhet präglade han från och med då stämningen i befolkningen.

Ingen visste vem som nu faktiskt betraktades som fiende till det sovjetiska systemet. Kanske skulle man själv bli nästa person som drabbades av detta omdöme. Stalin lät klimatet av osäkerhet och misstro växa under två års tid. Sedan började vågorna av arresteringar.

Kommunisterna var de huvudsakliga offren, partimedlemmar drabbades oftare än icke-medlemmar, funktionärer oftare än vanliga medlemmar. Hårdast drabbades ledande partifunktionärer, stats- och ekonomifunktionärer samt högre officerare – här nådde andelen sjuttio till nittio procent.

Ju högre rang, desto större var sannolikheten att bli arresterad. Även landsflyktiga tyskar drabbades av arresteringarna. Cirka sjuttio procent av alla tyska kommunister som hade emigrerat till Sovjetunionen i hopp om att vara säkra där fängslades.

Stalin hade redan i slutet av 1920-talet förklarat: ”Idag hugger man av ett huvud, imorgon ett till, övermorgon ett till – vad kommer då att finnas kvar av partiet?” Kort sagt, under Stalins styre återstod inte mycket av Lenins revolutionära parti.

---

²⁶ Han tar bl a upp det i sitt ”hemliga tal” vid 20:e partikongressen, se [Chrusjtjovs tal 1956](#),

I sitt testamente hade Lenin namngett sex bolsjeviker som möjliga efterträdare. När mass-arresteringarna upphörde 1938 hade fyra av dessa sex toppfunktionärer skjutits av säkerhetstjänsten NKVD: Zinovjev, Kamenev, Bucharin och Georgij Pjatakov. Trotskij hade för länge sedan avsatts av Stalin och tvingats emigrera. Endast Stalin var kvar. Och av de tjugoen bolsjeviker som 1917 bildade centralkommittén var endast en kvar i livet efter utrensningarna: Stalin själv. Efter att han genom utbyggnaden av sin byråkratiska apparat och omstrukturen av politbyrån redan hade avskaffat sina potentiella konkurrenter, tjänade terrorn under åren 1936 till 1938 till att slutgiltigt likvidera dessa personer.

”Skärpningen av klasskampen”

Denna utrotningskampanj hade redan pågått i ett halvår när Stalin i mars 1937 för första gången uttalade sig offentligt och gav en motivering till arresteringarna. Under den anmärkningsvärda rubriken ”Partiarbetets brister och åtgärderna att likvidera trotskistiska och andra tvetungade politiker” tillkännagav Stalin sin nya doktrin om att klasskampen skärptes i takt med att man närmade sig socialismen. Denna doktrin, som från och med då blev en oskiljaktig del av Stalins ideologi och skulle upphävas först efter hans död, beskrev han med följande ord:

Man måste krossa och sopa bort den ruttna teorin om att för varje steg vi tar framåt måste klasskampen hos oss allt mera dö bort; att för varje framgång vi vinner skulle klassfienden bli allt tamare. Det är inte endast en ruttan teori, utan även en farlig teori, som söver vårt folk och lockar dem i en fälla; och den ger klassfienden möjlighet att samla sina krafter till kamp mot sovjetmakten.

Med förverkligandet av socialismen kommer klasskampen inte på något sätt att upphöra:

Det är tvärtom så, att ju större framsteg vi gör, ju större framgångar vi vinner, desto större kommer raseriet att bli hos resterna av de slagna utsugarklasserna; desto förr kommer de att gripa till de skarpaste kampmetoder, dess mer kommer de att skada sovjetstaten, dess mer kommer de att använda sig av de desperataste kampmedel, som de till undergång dömdas sista utväg.²⁷

Hittills hade Stalin framför allt genom ständiga hänvisningar till den kapitalistiska omringningen genomfört obehagliga åtgärder eller förföljelser. Nu åberopade han faran för en upplösning av systemet genom inre fiender. För att rättfärdiga terrorns måttlöshet och samtidigt dess godtycklighet hade Stalin hittat en förklaring som var lika lömsk som ovedersäglig: Socialismens fiender var mästare på att maskera sig som trogna anhängare av det socialistiska systemet. Ju mer oklanderlig fasaden var, desto större var sannolikheten att man hade att göra med en fiende till socialismen. Detta var en licens till terror utan gränser.

Arresteringarna antog sådana proportioner att de snart blev en slags grym normalitet i det sovjetiska vardagslivet. De hade också trängt in i mitt liv när min mor hämtades från sitt rum i oktober 1936. Kanske var det just denna allestädes närvarande terror som gjorde att inte ens min mors försvinnande skakade mig i grunden. Många av mina vänner på barnhemmet hade upplevt något liknande, ofta hade föräldrarna eller åtminstone en förälder fallit offer för säkerhetstjänsten.

Arresteringarna följde ett mönster: NKVD-männen kom vanligtvis tidigt på morgonen för att hämta människor från deras bostäder. Alla måste räkna med att bli nästa person som arresterades. Under denna grymma tid berättades ofta skämt om arresteringarna, kanske för att allt verkade så oundvikligt. Ett av skämten löd så här:

²⁷ Stalin: [Kampen mot fascismens trotskistiska agenter och vårt partis uppgifter](#).

Två moskoviter, Ivan och Pavel, möts på Gorkijgatan.

”Hur är livet, Pavel?”, frågar Ivan.

”Hur ska det vara, Ivan. Det är som på bussen.”

”Som på bussen?”

”Ja, som på bussen. Vissa sitter och de andra skakar.”

Den mest populära var ”fyra-på-morgonen-skämtet”: Klockan fyra knackar det på dörren till en lägenhet i Moskva där fem familjer bor. Alla hoppar genast upp ur sängen, men ingen vågar öppna dörren. De står och väntar, förskräckta och förlamade vid sina dörrar. Knackningarna blir starkare. Till slut tar en av dem mod till sig och öppnar dörren. Man hör honom viska med en man en stund. Sedan vänder han sig om och ler: ”Ingen anledning till oro, kamrater, det är ingenting – huset brinner ...”

I det dagliga språkbruk förekom snart inte längre ordet ”arrestering”. ”Man tog med honom”, var den kortfattade formulering som blev vedertagen. Men tystnaden eller skämten dolde bara den djupa omskakning som rådde under dessa år.

På min korta väg till skolan kunde jag nästan varje dag se bilarna som transporterade bort de arresterade. Allt oftare nådde nyheterna om fängslade före detta Komintern-funktionärer, som hittills varit våra förebilder, vårt barnhem. Över en natt försvann inte bara lärare från Karl-Liebknecht-skolan, utan också redaktörer från *Deutsche Zentralzeitung* och medarbetare från ”Klubben för utländska arbetare”.

Man märkte den ständiga rädslan som plågade lärarna i skolan, pedagogerna på hemmet, ja till och med Kominterns representanter när de var på besök. Ingen visste hur man skulle bete sig. Vissa ansåg att tystnad var det enda sättet att undvika att säga något som kunde straffa sig. Andra ansåg att det var farligast av allt att gå omkring tyst, eftersom det väckte misstankar och ledde till att man blev misstänkt för att vara en folkets fiende. Just nu var det viktigt att vara aktiv och dagligen uttrycka sin åsikt i linje med *Pravda*.

Man måste ”rena” sina böcker, ropade de ena. Alla böcker som ens kunde misstänkas vara i strid med ledningens åsikter måste omedelbart brännas. Det finns inget farligare, viskade de andra, än att lägga ens den minsta pappersbit i ugnen. Grannarna skulle omedelbart misstänka att man brände dokument.

I slutändan var alla diskussioner meningslösa. Både de som hade gått omkring tysta som fiskar och de som vid alla möjliga och omöjliga tillfällen högt och entusiastiskt hade citerat ledarna i *Pravda* arresterades. De som gick direkt till sina små rum efter arbetet och inte vågade sig ut blev lika mycket offer för NKVD som de som hade gjort det till en princip att ”inte märka något” och bete sig som tidigare. Människor som brände sina böcker, precis som de som aldrig hade tänt sin kamin. Det som var rätt ena dagen kunde bli ödesdigert nästa dag. Stalins politik av osäkerhet hade fått full effekt. Under åren av den stora utrensningen rådde en förlamande rädsla i Sovjetunionen.

Jag minns väl en scen som utspelade sig under våra tyska prov i juni 1937. Efter att ha kontrollerat närvarolistan tog vår lärare fram en bok av Georg Born ur sin mapp. Han skulle nu läsa upp ett stycke ur boken av denna antifascistiska författare, och vår uppgift var att återge innehållet.

I några bänkar började man viska. En elev reste sig upp. ”Kamrat lärare”, sa han, ”min far har berättat att Georg Born för några dagar sedan arresterades som folkfiende.” Läraren blev blek som aska. Skakande lade han tillbaka boken i mappen. ”Jag vill be er om ursäkt för mitt all-

varliga misstag”, förklarade han när han hade samlat sig något. ”Självklart kommer vi inte att basera oss på en bok av en folkfiende som nu väntar på sitt rättmätiga straff. Istället kommer jag att läsa upp ett reportage av Egon Erwin Kisch för er, och ni ska sedan återge den med egna ord.”

Otaliga offer för Stalins godtycke fördes till läger, där de oftast under omänskliga förhållanden tvingades utföra tungt arbete, till exempel inom väg- och kanalbyggnad eller i gruvor. Många av fångarna dog av ständig undernäring, förfrysningar, hårda straff, utmattning eller sjukdomar. Gulagsystemet, som redan hade inrättats under tsarerna och utbyggt av Lenin, organiserades strikt och utvidgades ständigt under Stalin. De tre största lägerkomplexen var Vorkuta i norra Ryssland, Karaganda i Kazakstan och Magadan i det sovjetiska Fjärran Östern.

Bara under den stora utrensningen fängslades omkring sju miljoner människor i läger – min mor var en av dem. Totalt skulle hon tillbringa tio år i olika läger. Om sina erfarenheter under denna tid skrev hon en skakande bok som 1983 utkom under titeln ”Fahrt ins Verhängnis. Als Sozialistin in Stalins Gulag” (Resan mot undergången. Som socialist i Stalins Gulag). I den beskriver hon den groteska godtyckligheten i förhören, till exempel i Lubjankafängelset i Moskva.

Hennes undersökningsdomare var en ung, elegant klädd kvinna som anklagade henne för att ha arbetat för Trotskij. Min mor beskriver hur förhöret fortsatte: ”Eftersom jag inte avstod från mitt bevis på att det var omöjligt både tidsmässigt och geografiskt att ha varit Trotskijs kurir, försökte hon tillskriva mig en relation till Trotskijs son, Ljova Sedov. Till slut begränsade hon sig till att anklaga mig för att ha läst böcker av Trotskij. Jag förnekade inte det, men jag sa till henne att om hon hade varit vuxen vid tiden för oktoberrevolutionen, så hade hon – som god partimedlem – säkert också gjort det, ja, hon hade till och med varit skyldig att läsa Trotskijs verk. Bara det faktum att hon var tio år yngre än jag hade räddat henne från detta fruktansvärda ’brott’.”

Därefter tillbringade min mor tvåhundra dagar i Butyrki-fängelset – i en 60 kvadratmeter stor cell tillsammans med 73 andra människor. ”En brokig skara”, som hon minns det: Bland fångarna, anklagade för att vara ”kontrarevolutionära agitatorer”, ”trotskister”, ”spionagesuspekta” och ”profascister”, fanns kvinnor som hade haft vänskap med utlänningar och nu betecknades som ”spioner”, fanns ”skämtare” som inte ens själva hade spridit något av de många antisovjetiska skämten, utan bara lyssnat på dem och skrattat åt dem.

Förutom de eländiga fängelseförhållandena var det framför allt osäkerheten om sin situation som plågade fångarna: ”I cellen fördes ändlösa diskussioner om i vilken utsträckning man utifrån typen och antalet förhör, utifrån den korrekta eller orättvisa utredningsdomarens beteende, från överföringen av den fängslade till en masscell eller till den privilegierade delen av fängelset, från beviljandet av släktbesök, penningöverföringar och andra förmåner. Men alla försök att hitta ett mönster misslyckades.”

Vad fångarna då anade, men ännu inte kunde veta med säkerhet, var att det inte nödvändigtvis fanns något orsakssamband mellan ett påstått brott och den senare straffen. I själva verket var det endast en mycket liten andel av de politiska fångarna som hade begått individuella brott eller ens förbrytelser – snarare konstruerades dessa i efterhand.

Min mor dömdes till fem års straffarbete – läger – för ”kontrarevolutionär trotskistisk verksamhet”. ”Det värsta för en människa som berövas sin frihet i årtal”, sammanfattade hon senare, ”är inte de fysiska lidanden och umbäranden, inte heller de moraliska förödmjukelser

som fången utsätts för, utan den fullständiga avskiljningen från den mänskliga krets som hen en gång tillhörde, det grymma i att förpassas till en ny tillvaro, från vilken inga trådar kan knytas till det tidigare livet.”

Efter tio år i lägret Vorkuta vid norra polcirkeln förvisades hon till östra Kazakstan. Först i augusti 1948 återvände hon till Tyskland.

Principen om offentlighet

Ett av de viktigaste kännetecknen för den stora utrensningen var dess offentlighet. I skenrättegångarna gjordes det gällande att de högsta ledarna för oktoberrevolutionen 1917, Lenins närmaste medkämpar, hade varit spioner och agenter. Genom dessa rättegångar gjorde sig Stalin inte bara av med alla som kunde utgöra ett hot mot honom i partiledningen. Spektaklen var samtidigt en uppvisning av hans obegränsade makt.

Det var framför allt fyra skenrättegångar som Stalin använde för att symboliskt och faktiskt demonstrera sin makt: dels den offentliga rättegången som i augusti 1936 fördes mot bland andra Zinovjev och Kamenev – de två politbyråmedlemmar som tillsammans med Stalin bildat koalitionen mot Trotskij och sett till att Lenins testamente inte offentliggjordes. Utan dem hade Stalin aldrig kunnat bli Lenins efterträdare. I januari 1937 följde skenrättegången mot Giorgij Pjatakov från kommissariatet för tung industri och Karl Radek, Rosa Luxemburgs tidigare medkämpe, som efter veckor av tortyr och sömnbrist till slut erkände att de samarbetat med Trotskij. Mer än 200 000 människor samlades på Röda torget när domarna lästes upp. Det var iskallt. Ändå stannade människorna kvar, några höll upp plakat där de krävde att dödsstraffen skulle verkställas omedelbart, andra uttryckte högt sitt hat mot de åtalade.

Rättegången mot marskalk Tuchtjevskij och en grupp höga generaler i Röda armén i juni 1937 var den tredje propagandakampanjen mot ledande funktionärer. Michail Tuchtjevskij hade först 1935 valts till medlem av centralkommittén och utnämnts till marskalk av Sovjetunionen. Nu anklagades han för att förbereda en militärkupp mot Sovjetunionen. Bucharin, som en gång varit så populär bland folket, dömdes slutligen till döden 1938 i ”Rättegången mot högerns och trotskisternas block”.

Rättegångarna slutade med att de åtalade erkände sig skyldiga på ett nästan absurt sätt. Dessa självanklagelser kan ha tjänat till att skydda deras egna anhöriga från ytterligare grymheter. Men dessa reaktioner visar desto tydligare hur absolut Stalins makt var vid denna tidpunkt och hur otvivelaktigt brutala hans metoder var.

De visar också hur långt denna makt och den rådande godtyckligheten redan hade internaliserats. I början av 1937 skrev Bucharin ett långt brev till Stalin, där han ångrade sina synder och bad om förlåtelse för att han inte alltid hade erkänt Stalins visdom. ”Nu älskar jag dig verkligen av hela mitt hjärta”, skriver Bucharin. Han kunde inte rädsla sitt liv. Strax före sin avrättning bad han än en gång om papper och penna: ”Koba, varför behöver du min död?”, skrev han på det. Bucharin fick aldrig något svar. Men Stalin behöll lappen i sitt skrivbord till slutet.

Det som var nytt och ovanligt var framför allt den offentliga uppvisningen av terror i vardagen: 1937 såg man i Moskva stora affischer med avbildningar av Stalin och Nikolaj Jezjov, den dåvarande generalkommissariern för statssäkerhet, som organiserade och direkt ledde arresteringarna. På dessa affischer bar Jezjov handskar med taggar, mellan vilka han pressade ihop människokroppar så att deras blod sprutade. Ovanför stod det med stora bokstäver: ”Vi utplånar folkets fiender.” Och under: ”Den sovjetiska säkerhetstjänsten

kommer att fortsätta att visa vad den är kapabel till.”

Principen om offentligheten i Stalins terror hade ännu en annan aspekt. Företag, skolor, högskolor, ministerier, arméenheter och kollektivjordbruk höll regelbundna möten där man simulerade offentliga debatter om arresteringarna. Även här såg man affischer med slagord som: ”Skjut de rabiata motståndarna till vårt system!” Eller: ”Ingen nåd! Skjut!” Så talade folkets röst, påstods det.

Vid dessa evenemang hölls dessutom påstådda omröstningar om rättegångarna. Formen var grotesk: de hölls i en moderat ton, och sakliga redogörelser om rättegången framfördes. Sedan löd det ungefär så här: ”Vi är ju en socialistisk demokrati här, så nu går vi till omröstning. Vem är för att de fascistiska bestarna, de rabiata hundarna som vill störta vårt system och kamrat Stalin, ska få det högsta straffet – avrättning?” Och: ”Vem anser att man ska avstå från att avrätta dem och ge dem möjlighet att fortsätta sprida sina fascistiska åsikter?” Slutligen ställdes frågan om det fanns några som avstod från att rösta.

Naturligtvis fanns det varken avståndstagande eller nej-röster. Alla, även vi elever, förstod vad det handlade om. Man lekte demokratisk omröstning.

Morden går över styr

Formellt sett var allt mycket enkelt i de rättegångar som följde på arresteringarna. Tre tjänstemän från säkerhetspolisen räckte för en fällande dom. 10 eller 20 års fängelse samt dödsstraff genom avrättning var de möjliga straffen. En sådan rättegång varade oftast bara tre till fyra minuter per åtalad. Juridiskt sett baserades nästan alla domar på en enda paragraf. I artikel 58 i konstitutionen, som hade titeln ”Statskriminalitet. Kontrarevolutionära brott”, fastställdes vad som skulle betraktas som kontrarevolutionära brott och vilka straff som skulle utdömas i respektive fall. Inledningen lyder: ”Som kontrarevolutionär betraktas varje handling som syftar till att störta, undergräva eller försvaga (...) Sovjetunionens makt och den proletära revolutionens grundläggande ekonomiska, politiska och nationella landvinningar.” Avgörande var dock inte så mycket artikel 58 som ett dekret som Stalin hade utfärdat samma dag som Kirov mördades i december 1934: Det upphävde varje rätt till försvar vid en anklagelse om ”terrorism” och föreskrev dödsstraff som enda straff.

Stalin var skicklig på att dölja sitt ansvar för utrensningarna. Totalt 383 dödslistor med 44 000 namn på högre tjänstemän bär hans underskrift. 39 000 av dessa namn är markerade med ett ”R” (för ”Rastrjel”, avrättning). Offentligt lät Stalin dock gärna andra framstå som upphovsmän till terrorn. På liknande sätt hade han dolt ansvaret för sin repressiva politik i fallet med det hotande bondeupproret under tvångskollektiviseringen i början av 1930-talet.

I intervjuer som han gav under den stora utrensningen beklagade han att det fanns ”äventyrare” som felaktigt arresterade förtjänta kamrater. Man kunde också överdriva vaksamheten. Under utrensningen visste folket därför aldrig med säkerhet vem som var ansvarig för arresteringarna. På detta sätt bevarade Stalin sin aura som en omtänksam statsman. Återigen, precis som i fallet med tvångskollektiviseringen, trodde många att terrorn berodde på godtyckliga underordnade tjänstemän. Även detta bidrog till att skapa ett klimat av rädsla och osäkerhet.

Dessutom fanns den så kallade NT-listan (för ”Ne trogatj”: Rör inte). De personer som stod på denna lista fick inte arresteras. Detta var desto mer förvånande eftersom det oftast handlade om medlemmar av grupper som var särskilt utsatta: judar, medborgare som hade bott länge utomlands och sådana som hade stått nära mensjevikerna. Ingen förstod principen bakom

dessa listor. Det verkade vara helt upp till Stalins godtycke. Denna ambivalens mellan planering och godtycke har alltid åtföljt utrensningarna. Det viktigaste var framför allt den effekt som denna lika systematiska som osystematiska terror hade: en atmosfär av rädsla som gjorde människor fogliga.

I början av december 1938 upphörde arresteringarna plötsligt. Stalin hade uppenbarligen insett att mördandet var på väg att spåra ur och att inte bara hans potentiella motståndare utan även hans lojala anhängare föll offer för terrorn. Hela maktsystemet var hotat. Det berövade sig själv mer och mer sin handlingsförmåga genom att börja förstöra sina egna stödpelare.

Dessutom hade offren lärt sig att bekämpa terrorn med dess egna vapen. En taktik bestod i att under förhören nämna så många namn som möjligt på påstådda förrädare. Detta ställde den sovjetiska säkerhetstjänsten i svårigheter. Det hände till exempel att en arresterad person, som skulle avslöja namnen på påstådda ”kontrarevolutionära” läkare, räknade upp alla läkare i staden. När utredningsdomarna sedan ville stryka namn från listan, protesterade den förhörde och hävdade att man uppenbarligen ville skydda kontrarevolutionärer – vilket inte missade sin verkan. Denna taktik spred sig snabbt.

Även om Stalins terror inledningsvis syftade till att bekämpa verkliga fiender och sedan utplåna personliga motståndare, tjänade våldet i slutändan ett rent självändamål. Och riktades oundvikligen mot upphovsmannen själv.

Det fanns dock ytterligare en anledning till att Stalin satte stopp för utrensningarna. Befolkningen förlorade alltmer tron på att diktatorn inte hade något med allt detta att göra. När Stalin insåg att terrorn inte stabiliserade hans makt utan började undergräva hans auktoritet, drog han konsekvenserna. En av de sista som arresterades och dömdes var generalkommissarien för statssäkerhet Nikolaj Jesjov – den funktionär som med brutal noggrannhet hade organiserat Stalins terror.²⁸

Kriget

Några veckor efter Jezjovs avsättning talade man sällan om arresteringarna. Det verkade nästan som om ”Jezjovstjänan” – som utrensningarna kallades – tillhörde en förgången tid. Men spåren var omöjliga att bortse från. Det fanns knappt någon myndighet som inte flera gånger hade fått uppleva att hela personalen arresterades. Miljontals människor befann sig i lägren i Sibirien, Kazakstan eller Fjärran Östern. Knappt någon familj hade skonats från denna grymma utrotningsskampanj.

Idag förvånar det mig hur snabbt människorna i Sovjetunionen kunde radera alla färor ur sitt minne. Jag kan inte undanta mig själv från detta. Vi hade helt enkelt upplevt för mycket under dessa månader. Våra känslor var avtrubbade.

Sommaren 1939 tillbringade jag med mina vänner från barnhem nr 6 i Moskva vid Azovska sjön. Vi njöt av semestern till fullo. Desto större var chocken när den politiska verkligheten hann ikapp oss. ”Vi har ingått ett icke-angreppspakt med Tyskland”, informerade vår politiska ledare, som hade fått ett förhandsexemplar av *Pravda* som skulle komma ut nästa dag.

Vi hade förväntat oss allt utom detta. Vi hade visserligen läst i pressen om svårigheterna under förhandlingarna, men ingen tvivlade på att det skulle bli ett alliansavtal med England och Frankrike mot de fascistiska angriparna. När vi fick kännedom om avtalets innehåll stod

²⁸ Givetvis arresterades och avrättades även Jezjov, se J Arch Getty och Oleg V Naumov: [Epilog som prolog – om Nikolaj Jezjov](#),

det klart för oss att Sovjetunionens utrikespolitik från och med nu skulle förändras i grunden. Hitler-Stalin-pakten hade en förhistoria som till stor del utspelade sig bakom stängda dörrar. I oktober 1938 hade Tysklands ambassadör i Moskva, Friedrich Graf von der Schulenburg, och den dåvarande sovjetiske folkkommissarien för utrikesrelationer, Maxim Litvinov, ingått ett avtal med målet att skapa en avspänning i relationerna mellan Tyskland och Sovjetunionen. Detta innefattade en ömsesidig försäkran om att press och radio i framtiden skulle avstå från personliga angrepp på det andra landets statschefer. I december 1938 förlängdes handelsavtalet mellan Tyskland och Sovjetunionen – utan de vanliga förseningarna och svårigheterna – inom utsatt tid.

I sitt tal vid den 18:e partikongressen i mars 1939 hade Stalin förklarat att det ”misstänkta spektakel” som den engelska, franska och amerikanska pressen hade iscensatt kring Ukrainafrågan syftade till att hetsa Sovjetunionen mot Tyskland och ”provocera fram en konflikt utan några synliga grunder”.

Knappt två månader senare, den 3 maj 1939, hade Litvinov, en av de få judar som fortfarande fanns kvar i den sovjetiska ledningen, avsatts från posten som folkets kommissarie för utrikesfrågor. Han ersattes av Molotov, ordförande för den sovjetiska regeringen.

När den tyska regeringen knappt tre veckor senare föreslog ett nytt handelsavtal med Sovjetunionen, förklarade Molotov på Stalins order att Sovjetunionen var berett att återuppta förhandlingarna med Tyskland om det först skapades en nödvändig ”politisk grund”. I slutet av juli 1939 beslutade Hitler därför att inleda samtal med Sovjetunionen. Den 23 augusti undertecknades slutligen pakten mellan Tyskland och Sovjetunionen.

Snabbare än vi kunde ana blev vi själva offer för denna utveckling. Redan dagen efter att Hitler-Stalin-pakten undertecknats fick vi uppmaningen att resa hem till Moskva.

Vi återvände bara för några timmar till vårt barnhem, som hade varit mitt hem i tre år. När vi anlände hade flyttgubbarna redan börjat packa våra kläder och tillhörigheter i lådor och bära ut dem. Direktören samlade oss i den stora salen. Det började som vanligt med en politisk inledning: Västmakterna hade velat tvinga Sovjetunionen att kämpa för de västerländska imperialisternas intressen, förklarade han. Den store Stalin hade dock genomskådat detta spel. Genom att omedelbart ingå pakten med Tyskland hade förutsättningarna skapats för att Sovjetunionen skulle kunna fortsätta leva i fred och fortsätta sin uppbyggnad.

Sedan kom direktören in på vårt hem: ”I samband med de nya utrikespolitiska nödvändigheterna kommer även vi att genomföra en viss omorganisation.” Omorganisation – det innebar omedelbar upplösning. Ett hem för barn till tyska och österrikiska kommunister hade inte längre någon plats under Stalins nya profascistiska politik. Vi fördelades till andra barnhem i Moskva, där vi skulle förlora nästan alla materiella och personliga privilegier som vi hittills hade åtnjutit.

Vid den tidpunkten hade jag bott i Sovjetunionen i drygt fyra år. Som fjortonåring hade jag upplevt början på den enorma arrestvågen som också drabbade min mor. Som femtonåring hade jag fått se hur våra lärare fördes bort. Jag hade följt rättegångarna mot de människor som bara några månader tidigare hade hyllats som våra stora förebilder. När jag var sexton år bevittnade jag hur en elev på vårt barnhem väcktes ur sömnen mitt i natten och arresterades för att han hade gjort narr av rädslan för terrorn. Och nu, när jag var sjutton och ett halvt år, insåg jag att vårt barnhems existens var beroende av ett avtal med en annan stormakt.

Och jag anade ännu något, även om jag ännu inte förstod alla konsekvenser av det: att vårt

öde och Sovjetunionens öde låg helt och hållet i Stalins händer.

Stalin och Hitler

Även om Sovjetunionens antifascistiska politik officiellt aldrig ifrågasatts fram till under-tecknandet av Hitler-Stalin-pakten, fanns det ändå tecken på att Stalin redan länge haft en positiv bild av Tyskland.

I ett samtal som den tyske författaren Emil Ludwig hade med honom i december 1931 frågade han Stalin bland annat om han hyste någon särskild sympati för amerikanerna. Stalin svarade: ”Om vi ska tala om vår sympati för ett visst land ... då måste vi naturligtvis nämna vår sympati för tyskarna. Vår sympati för amerikanerna kan inte jämföras med den!” På Ludwigs fråga om orsaken till detta svarade Stalin kortfattat att det tyska folket trots allt hade gett världen män som Marx och Engels.

Stalin hade inte bara låtit nazisternas maktövertagande passera utan kommentar, utan hade heller inte nämnt de omedelbart påföljande massarresteringarna, riksdagsbranden eller upprättandet av de första koncentrationslägren i något offentligt uttalande. Först i sin redogörelse för den 17:e partikongressen i januari 1934 talade han om nazisternas seger i Tyskland, men utan att nämna någon av nazistledarna vid namn.

Om man läser minnen från samtida personer, däribland hans dotter, kan man få intrycket att Stalin till och med hyste en viss beundran för Hitler. Gustav Hilger, som arbetade på den tyska ambassaden i Moskva från 1923 till 1941, skrev senare: ”I mina personliga kontakter med Stalin märkte jag tydligt att vissa av Hitlers karaktärsdrag och handlingar gjorde starkt intryck på honom. Det var framför allt Hitlers handlingar som alla rättskaffens och anständiga människor avskydde, till exempel Hitlers mord den 30 juni 1934, som imponerade på honom.”

Jag har fortfarande bilden i ögonen från *Pravda* som visade Moskvans flygplats vid den tyske utrikesministern Ribbentrops ankomst. På flaggstängerna vajade sovjetiska flaggor och flaggor med hakkors omväxlande bredvid varandra i vinden. Ett annat foto visade Stalin med ett champagneglas i handen, bredvid stod hans ord: ”Jag vet hur mycket det tyska folket älskar sin Führer. Jag vill skåla för Führerns hälsa och välgång!”

Konsekvenserna av Hitler-Stalin-pakten blev snart uppenbara i vardagen. När jag några dagar efter undertecknandet ville besöka Moskvans ”Bibliotek för utländsk litteratur” fann jag dörrarna stängda. Inget enda bibliotek i hela landet var öppet. De var stängda eftersom man skyndsamt måste ta bort alla antinazistiska böcker från hyllorna, liksom verk av författare som levde i exil i Sovjetunionen, däribland Friedrich Wolf och Erich Weinert.

Några månader efter att pakten hade ingåtts upptäckte jag för första gången nationalsocialistiska tidningar i bibliotekets läsesal. Jag minns fortfarande omslaget till *Brennessel*, en satirisk nazistisk tidskrift. Det visade det brinnande Coventry och under det en SA-man som hånfullt frågade: ”Vill ni ha lite eld, Mr Churchill?”

Vissa sovjetmedborgare lät sig ryckas med av Stalins sympati för Hitler. Jag minns väl den 14 juni 1940, när Wehrmacht marscherade in i Paris. Jag åkte spårvagn genom Moskva när en man ropade att Hitler var en ”molodez” – en fantastisk kille. Nu hade han också intagit Paris. I den sovjetiska pressen rättfärdigades Hitlers Tysklands aggressiva handlingar, däribland ockupationen av Danmark och Norge i april 1940, med tvivelaktiga argument: Kriget hade sin egen logik, man måste ha förståelse för att den tyska sidan tog till motmedel. Man måste se allt detta i ett större sammanhang.

Finska vinterkriget

Att överskatta sin egen styrka och underskatta motståndarens styrka – det är de största misstag en arméledare kan begå. Stalin, som sedan Tsaritsyn ansåg sig vara en stor fältherre, begick dessa misstag under Finska vinterkriget.

Den 30 november 1939 angrep Röda armén Finland. Sovjetunionen hade ställt territoriella krav, ett ultimatum hade löpt ut utan att Finland hade uppfyllt kraven. Stalin var övertygad om att han skulle kunna ockupera landet inom tre veckor. Detta visade sig snabbt vara ett misstag. Sovjetstyrkorna hann knappt avancera tio kilometer innan de fastnade i snön. Trots att de var numerärt överlägsna de finska trupperna led Röda armén inledningsvis svåra förluster. Vintern gjorde livet svårt för soldaterna, terrängen kunde endast korsas med skidor eller snöskor – något som Röda armén inte var förberedd på. Först under våren 1940 kunde de utnyttja sin enorma militära överlägsenhet och tvinga Finland till vapenvila.

Det slutade med ett sovjetisk-finskt fredsavtal, där Finland behöll sin självständighet men fick acceptera territoriella förluster. Officiellt firades detta med jubel, men internt följde diskussioner om varför armén hade varit så dåligt förberedd. Stalin var medveten om vad vinterkriget betydde för omvärldens uppfattning. ”Röda arméns auktoritet är en garanti för Sovjetunionens nationella säkerhet”, hade han redan i december 1939 förklarat: ”Om vi under lång tid måste kämpa mot en så svag motståndare kommer detta att uppmuntra imperialisternas antisovjetiska krafter.”

Faktum är att det finska vinterkriget 1939/40 blottade den sovjetiska arméns svagheter och stärkte Hitler i hans planer på ett blixkrieg mot Sovjetunionen.

Våren 1941 inledde Stalin en politik för att blidka Nazityskland. De diplomatiska förbindelserna med Jugoslavien, Norge, Belgien och Grekland avbröts med motiveringen att dessa länder hade förlorat sin suveränitet till följd av den tyska ockupationen. Dessutom garanterade Stalin att alla leveranser från Sovjetunionen till Tyskland skulle följas noggrant. Hitler tolkade dock Stalins beteende som ett tecken på svaghet. Han kände sig bekräftad i sin förmodade överlägsenhet – redan vintern 1940 var alla viktiga förberedelser för angreppet avslutade.

Anfallet mot Sovjetunionen

Våren 1941 var varm och vänlig. Stämningen var uppsluppen när jag klev in i högskolans aula, där en samling för den engelska fakulteten skulle äga rum kvällen före den 1 maj, där jag nu studerade.

Som vanligt vid sådana tillfällen valdes först ett hederspresidium. När namnet Stalin nämndes reste vi oss från våra platser och applåderade högt och länge. Därefter tog läraren i militärvetenskap, som skulle informera oss om den internationella situationen, till orda. Vi fick höra om det imperialistiska kriget i Europa, om den vise Stalins kloka politik, som hade lyckats hålla Sovjetunionen utanför konflikten. De flesta studenter lyssnade likgiltigt på föreläsningen. De tänkte nog redan på den gemytliga kväll som skulle följa efter den officiella delen av evenemanget. Bara för ett ögonblick kände jag obehag – när det rapporterades att tyska trupper hade landstigit i Finland kvällen innan.

Nästa dag samlades vi framför högskolan för att ge oss iväg till majdemonstrationerna. I slutna demonstrationståg marscherade vi över Röda torget, och från högtalarna hördes: ”Länge leve Sovjetunionens fredspolitik.” Och om och om igen hördes parollen: ”Fred”. Det lät nästan besvärjande.

Kort tidigare hade man i en föreläsning förklarat för oss att det fanns två typer av äktenskap –

det ena baserat på kärlek, det andra på förnuft. ”Vårt fördrag med Tyskland”, sa föreläsaren, ”liknar ett bra förnuftsäktenskap. Det är inte menat nedsättande. Tvärtom: Förnuftsäktenskap är ofta mer stabila och varaktiga än kärleksäktenskap.”

Den 7 maj tillkännagavs att Stalin, som hittills officiellt bara haft titeln generalsekreterare för partiet, hade utsetts till ordförande för folkkommissariernas råd. Den tidigare formella regeringschefen, Molotov, blev hans ställföreträdare. I början av juni låg listorna för den årliga statsobligationen framme på vårt institut. Officiellt var den frivillig. Alla kunde betala det belopp som de ansåg lämpligt, hette det. I gengäld fick man statsobligationer som skulle betalas tillbaka efter tjugo år. Det hade sedan länge blivit vanligt att investera en månadslön.

I princip var det belopp som var och en skulle betala ”frivilligt” redan fastställt, man behövde bara skriva under. Det året stod statsobligationerna under parollen: ”Stärkandet av den fredliga uppbyggnaden”.

Allt detta var tecken som man kunde ha tolkat. Men även vi studenter blev överraskade av nyheten som nådde oss på morgonen den 22 juni 1941. Vi var mitt uppe i våra examensförberedelser när det kom besked om att Molotov skulle hålla ett radiotal.

”Medborgare i Sovjetunionen”, inledde Molotov med allvarlig och högtidlig röst: ”I dag klockan fyra på morgonen, utan att ställa några krav på Sovjetunionen och utan krigsförklaring, har de tyska trupperna angripit vårt land, överskridit våra gränser på många ställen och bombat Schitomir, Sevastopol, Kaunas och några andra av våra städer.”

Efter att ordet ”fascistisk” hade strukits ur det officiella språkbruket i två år, sedan Hitler-Stalin-pakten, hörde vi det igen för första gången. Vi ryckte till spontant: ”Hela ansvaret för detta rovgiriga angrepp på Sovjetunionen faller därmed helt och hållet på de tyska fascistiska härskarna.” Innan vi riktigt förstod vad Molotov just hade sagt, var hans tal redan slut. Hans sista ord ekade fortfarande i våra öron: ”Vår sak är rättfärdig, fienden kommer att besegras, segern kommer att bli vår.”

Vi satt där som förstenade. Vi kunde inte fatta det. När vi kort därefter lämnade studenthemmet verkade hela Moskva vara på fötter. Butikerna var överfulla. Alla ville snabbt handla in förråd. Små högtalare i form av solfjädrar var utplacerade över hela staden, så att Molotovs ord kunde höras överallt. Man hörde marschmusik, men ännu tolv timmar efter krigsutbrottet hade ingenting sagts om hur striderna förlöpte.

I tidningarna dagen efter läste vi de nya parollerna: ”Hela det sovjetiska folket är fast och enat som aldrig förr” och ”Under ledning av den store Stalin kommer det sovjetiska folket att krossa den förrädiska fienden” och ”Med namnet Stalin har vi segrat, med namnet Stalin kommer vi att segra”. Den andra dagen av kriget meddelades att alla radioapparater skulle konfiskeras. Alla som ägde en apparat måste inom 48 timmar lämna in den till närmaste postkontor mot kvitto.

Jag blev förvånad över att man plötsligt officiellt talade om ”det sovjetiska folkets stora fosterländska krig”. Vi hade alla förväntat oss att man skulle tala om en ”antifascistisk befrielsekamp” för att betona Sovjetunionens solidaritet med de förtryckta folken i Europa. Men beteckningen ”fosterländskt krig” drog uppenbarligen en parallell till kriget mot Napoleon 1812/13. Begreppen parti, socialism, kommunism eller till och med marxism-leninism försvann från propagandan. Från och med då talades det nästan uteslutande om fäderneslandet, om hemlandet, om den ryska jorden.

Stalins reaktioner på kriget

Fram till sista stund trodde Stalin inte att Hitlers Tyskland skulle angripa Sovjetunionen. Bara några dagar före angreppet var han övertygad om att truppkoncentrationerna vid den sovjetiska gränsen bara var en bluff för att uppnå ytterligare ekonomiska eller territoriella eftergifter.

Långt före krigsutbrottet hade Stalin fått otaliga varningar. De jugoslaviska underrättelse-tjänsterna hade rapporterat att Tyskland planerade ett krig. Till och med den engelska regeringen hade informerat Stalin om att Tyskland förberedde ett krig med yttersta intensitet och konsekvens.

Stalin ansåg att detta var brittisk propaganda. Ännu den 14 juni, en vecka före det tyska angreppet, kritiserade han offentligt den brittiske ambassadören i Moskva, vilket strider mot diplomatiska sedvänjor. Stalin anklagade honom för att ha spridit rykten om ett förestående krig. I sitt uttalande dementerade han rapporter om att Sovjetunionen skulle ha avvisat territoriella och ekonomiska krav från Tyskland och att båda länderna därför rustade för krig. Detta var, enligt Stalin, en "lögnaktig och fullständigt meningslös provokation".

Stalin ignorerade allt som kunde ha skakat hans tro. Hans vilja att tro på de goda relationerna mellan Tyskland och Sovjetunionen var uppenbarligen så stark att snart vågade ingen internt längre rapportera till honom om krigsförberedelserna. Medan hela världen under våren 1941 talade om Hitler-Tysklands förberedelser för ett angrepp, fanns det bara ett enda land där varje diskussion om möjligheten av ett tyskt angrepp på Sovjetunionen förbjöds: Sovjetunionen.

Även natten till den 22 juni, när attacken inleddes, hindrade Stalin mobiliseringen av militära motåtgärder. Han trodde att några tyska befälhavare hade agerat på egen hand. Fram till slutet av nästa dag ville han inte inse att det rörde sig om en order från Hitler.

När Stalin äntligen insåg att han hade begått ett fatalt misstag var hans reaktion inte mindre förvånande. Han åkte till sin datja och drack sig full. Först den 3 juli – nästan två veckor efter det tyska angreppet – visade sig Stalin åter offentligt. Hans radiotal var en katastrof. Han mumlade. Hans ord var knappt förståeliga. Han hade svårt att avsluta sina meningar. Det var inte ett tal som kunde ge folket mod.

Först försökte Stalin förklara de tyska truppers snabba framryckning.

Han påpekade uttryckligen att alla värdefulla tillgångar måste föras till inlandet om armén tvingades retirera. Slutligen uppmanade han till att upprätta en folkarmé i varje stad som hotades av fienden för att stödja Röda armén.

Jag hade hört Stalin tala många gånger tidigare. Den här gången kände jag knappt igen hans röst. Stalin talade som någon som för länge sedan hade gett upp kriget. Jag visste att han inte var någon medryckande talare. Men när vi hörde detta tal såg mina studiekamrater och jag förskräckta på varandra: Mer än de tyska truppers snabba framryckning, mer än alla tidigare frontkommunikéer, hade dessa ord gjort klart för oss i vilken situation Sovjetunionen befann sig i början av juli 1941. Talet sändes aldrig igen i radio. Senare spelades det in på nytt, med en främmande röst, och iscensattes som ett stridslystet tal.

I över två år hade Stalin bedrivit en uttryckligen tyskvänlig propaganda, vilket i sin tur hade lett till att Röda armén inte var tillräckligt rustad för detta krig, varken materiellt eller psykologiskt. Detta gjorde det möjligt för de tyska trupperna att snabbt avancera.

Och Stalin fick betala ett högt pris för ytterligare ett misstag efter den 22 juni. Konsekven-

serna av massarresteringarna av sovjetiska officerare, där tre fjärdedelar av befälhavarna blev offer under den stora utrensningen (många sköts eller dog i läger), var fortfarande tydliga i juni 1941. Armén var inte bara dåligt utrustad, den saknade också erfarna officerare som kunde ha planerat och genomfört motståndet mot de tyska angriparna.

Under tiden avancerade de tyska trupperna i hög takt längs hela fronten från Ishavet till Svarta havet. Två veckor efter krigsutbrottet var redan Litauen, nästan hela Lettland och Estland, en större del av Vitryssland och västra Ukraina ockuperade av Hitlers armé. Framryckningen gick snabbare än även de största pessimisterna hade befarat.

Militärkommissarier

Den 7 juli, fyra dagar efter Stalins försenade tal om krigsutbrottet, fastställdes i en särskild förordning att alla personer som under krigstiden spred ”osanna rykten” och underblåste oro bland befolkningen skulle dömas av krigsdomstolar till fängelsestraff på två till fem år. Den 17 juli återinfördes militärkommissarierna i Röda armén. Hittills hade man alltid förklarat att användningen av militärkommissarier var en nödvändig övergångsåtgärd under inbördeskriget – eftersom Röda armén ännu inte hade tillräckligt många egna befälhavare hade ideologiskt skolade kommissarier placerats vid sidan av de tsaristiska generalerna och officerarna.

Nu, tre veckor efter krigets början, betecknades militärkommissarierna som ”partiets och regeringens representanter i Röda armén”, som ”tillsammans med befälhavarna skulle bära det fulla ansvaret för genomförandet av de uppsatta stridsuppdragen”. Kommissarierna var skyldiga att ”strikt kontrollera att alla order från de högre befälsinstanserna genomfördes” och i tid ”underrätta överbefälet och regeringen om de befälhavare” som ”kränkte Röda arméns ära”. De skulle ”föra en obeveklig kamp mot fegisar och desertörer” och var skyldiga att ”utrota varje förräderi med rötterna”.

Terrorn återvände med full kraft till Röda armén under kriget. Några av de mest ökända dekreten fick inte nämnas, än mindre citeras, långt efter kriget, trots att de hade lästs upp för alla soldater under de första krigsmånaderna.

I order 270, som utfärdades den 16 augusti 1941, fastslog Stalin att alla officerare eller soldater som hamnade i krigsfångenskap skulle betraktas som förrädare och folkets fiender. Deras familjer hotades med repressalier och deras matransoner minskades.

Order 227 från den 28 juli 1942 bar namnet ”Inte ett steg tillbaka”. I den förklarade Stalin att Sovjetunionen under de senaste månaderna hade förlorat nästan sjuttio miljoner civila och en stor del av sin industri- och jordbruksproduktion till fienden. Ytterligare reträtter var nu inte längre möjliga utan att orsaka irreparabel skada. Stalin uppmanade hela armén att kämpa till sista blodsdroppen och avkunnade drakoniska straff för dem som skulle trotsa denna order. Specialstyrkor bildades som i händelse av panik eller en oordnad reträtt av ”instabila divisioner” skulle skjuta på de egna retirerande trupperna.

Soldaterna i Röda armén hade bara valet att gå in i eldstriden mot de tyska trupperna eller att låta sig dödas som desertörer av sina egna.

De tyska trupperna framför Moskva

Alla kontroller och repressalier kunde inte förhindra att de tyska trupperna i oktober 1941 ockuperade tre fjärdedelar av Ukrainas territorium, hade omringat Leningrad och stod framför Moskva.

Där hade alla fabriker, verkstäder och allmänna transportmedel upphört med sin verksamhet.

Nästan alla ministrar och hundratusentals tjänstemän hade lämnat staden, trots att fiendens förtrupper fortfarande befann sig hundra kilometer bort. Andrej Sacharov minns senare: ”Genom gatorna, som var fulla av människor med ryggsäckar, lastbilar och vagnar lastade med bagage och barn, svepte vinden svarta askmoln – i alla myndigheter brändes dokument och arkiv.” En femtedel av Moskvas invånare ska ha flytt under dessa dagar.

I stadens centrum inträffade övergrepp mot bolsjevikiska funktionärer, som under de första krigsmånaderna hade förlorat betydligt på sin auktoritet. Butiker plundrades och demonstrationer hölls där man öppet krävde diktaturens slut.

I denna kritiska fas försökte Stalin uppenbarligen övertala Hitler att ingå en separat fred. Enligt rapporter som först blev kända under glasnosteran var Stalin då beredd att avstå från de baltiska republikerna, det rumänska Moldavien samt delar av Vitryssland och Ukraina till Hitler.

Först i november stabiliserades fronten märkbart. Det var främst tack vare Richard Sorge – den sovjetiske toppspionen hade fått reda på att Japan inte skulle angripa Sovjetunionen. På så sätt kunde Stalin flytta alla sovjetiska trupper som var stationerade i Fjärran Östern till Moskva. Den 6 december inleddes motoffensiven.

Men Stalin fick hjälp av något annat också. I början av kriget hade han som överbefälhavare begått grundläggande strategiska misstag, delvis för att ingen av hans generaler vågade säga emot honom. Till slut överlät han dock den operativa beslutsrätten till sina officerare. Hans enda villkor var att han skulle underteckna ordena. Han ville, åtminstone symboliskt, behålla makten.

Inte minst berodde Röda arméns framgångar, förutom grymheten mot den ryska befolkningen, på en annan omständighet: Hitlers storhetsvansinne. Detta blev ingenstans så tydligt som i striden om Moskva. Istället för att koncentrera sig på Moskva lät Hitler sina arméer avancera i tre olika riktningar: mot Leningrad, Ukraina och Moskva. Denna taktik försvagade den tyska attackkraften enormt.

Den 21 april 1945 nådde Röda armén förorterna till Berlin och dagen därpå stadens område. ”Enligt Radio Moskva har de sovjetiska trupperna lyckats omringa Berlin.” Jag läste upp denna nyhet i studion hos en radiostation i Moskva, där jag sedan en tid tillbaka arbetade som radiopratare.

Även om de militära framgångarna i april 1945 lovade en snar seger, hade krigströttheten spridit sig bland den sovjetiska befolkningen. För att höja stämningen bland folket använde Stalin ett psykologiskt trick: han väckte hopp om att krigsslutet också skulle leda till en varaktig förbättring av den inrikespolitiska situationen och vardagslivet i Sovjetunionen. Diktatorn spred rykten om att de arresterade snart skulle komma tillbaka från lägren, att kyrkorna återigen skulle kunna verka obehindrat och att förtrycket av kulturen i namn av den ”socialistiska realismen” skulle upphöra. Miljontals sovjetmedborgare trodde på detta.

Stalin själv fällde då och då kommentarer som tydde på ett mildare klimat. Filmer användes för att påverka befolkningens stämning i denna riktning. En film har fastnat i mitt minne, eftersom jag inte kunde tro mina ögon och öron när jag såg den på en biograf i Moskva: ”Åh, när vi har vunnit kriget”, smickrar en medborgare en partisekreterare, ”då blir det lika bra som förr.” Men partisekreteraren invänder: ”Nej, inte som förr. Vi kommunister har gjort många misstag tidigare. Vi var alldeles för hårda mot folket. Om vi segrar, kommer även vi kommunister att förändras och förhålla oss annorlunda till folket.”

Stalin lyckades inte bara besegra Hitler. Han väckte också hopp om att Sovjetunionen skulle kunna bli ett friare land efter kriget. Det rådde en nästan euforisk stämning som sträckte sig bortom Sovjetunionens gränser. Om så genomgripande förändringar var på gång i Sovjetunionen, vad var då möjligt i Ungern, Rumänien eller Bulgarien? Eller i Tyskland?

Slutet

I maj 1945 befann sig Stalin på höjden av sin makt. Han hade för länge sedan eliminerat sina viktigaste motståndare. Kriget hade stärkt hans regim internt. Och som en av fyra segrarmakter kunde Sovjetunionen under hans ledning vara med och bestämma om Europas öde. Stalin hade utvidgat sitt herravälde över halva kontinenten.

Jag själv tillhörde dem som skulle sprida den kommunistiska idén i det besegrade Tyskland. I april 1945 hade jag som medlem av ”Gruppe Ulbricht” skickats till Berlin för att hjälpa till att bygga upp de politiska strukturerna i den sovjetiska ockupationszonen. Att det kunde finnas en egen tysk väg till socialismen var det stora hopp jag tog med mig till det land jag hade lämnat tolv år tidigare. De rykten som Stalin hade spridit under krigets sista veckor stärkte mig i denna övertygelse.

Och under den ryska ockupationsmaktens beskydd hade det faktiskt utvecklats början till en levande demokratisk kultur i östra Tyskland. Men senast i början av 1948 var jag tvungen att begrava alla mina förhoppningar. SED, som hade uppstått ur den tvångssammanslagningen av SPD och KPD, började snabbt befästa sin ensamhärskande ställning – och anpassa sig till Moskvas linje. Inte heller i Tyskland skulle det finnas någon annan väg till socialismen än den stalinistiska, det blev klart för mig när Walter Ulbricht den 16 april 1948 höll ett vägledande föredrag vid Karl Marx-partihögskolan i Liebenwalde, där jag sedan 1947 arbetade som lektor.

Ulbricht hade kommit till den lilla orten nordost om Berlin för att under flera timmar tala om SED:s framtid och dess roll i en framtida östtysk stat. ”Vi har nu möjlighet att genomdriva våra krav med hjälp av statlig makt.” Det var en av de avgörande meningarna i Ulbrichts tal, som inte lämnade något tvivel om att den politiska linjen mycket snart skulle förändras. SED hade blivit ett statligt parti som var ansvarigt för att lösa alla frågor som rörde folkpolicen, ekonomisk planering, jordbruk och kulturpolitik. Detta innebar slutet på den antifascistiska, demokratiska perioden och grunden lades för ett byråkratiskt diktatoriskt system efter Moskvas förebild. Stalin hade lyckats överföra sitt styre till Tyskland. Dessutom visade Titos exempel mig att varje försök från en stat att gå sin egen väg mot socialismen oundvikligen måste leda till ett brott med Moskva.

Ulbrichts tal öppnade mina ögon – först nu insåg jag slutgiltigt att jag för länge sedan hade gjort slut med Stalin och hans politik. Mitt beslut att lämna sovjetzonen var fattat. Jag ska fatta mig kort här, i min bok ”Die Revolution entläßt ihre Kinder” [sv. övers. Revolutionens barn²⁹] har jag i detalj beskrivit min avvikelse från stalinismen och den äventyrliga flykten som i mars 1949, med kraftfullt stöd från de jugoslaviska myndigheterna, skulle föra mig via Tjeckoslovakien till Belgrad.

I den jugoslaviska huvudstaden erbjöds jag att leda de tyskspråkiga sändningarna på Radio Belgrad. Jag hade levt under Stalin i fjorton år, nu följde jag på avstånd vilken utveckling stalinismen skulle ta. Inte minst hade jag det tvivelaktiga nöjet att behöva kommentera

²⁹ På marxistarkivet: [Revolutionens barn](#)

grundandet av DDR genom Stalins nåd i oktober 1949.

Sovjetunionen firade under tiden sin ”vise ledare”: Till Stalins 70-årsdag den 21 december 1949 utkom en specialutgåva av *Pravda*, en förankrad ballong med ett överdimensionerat porträtt av Stalin steg upp i Moskvas kvällshimmel – med strålkastare projicerades hans ansikte i mörkret. Kulturn kring Stalin hade nått sin höjdpunkt.

Att det bara skulle dröja fyra år innan Stalin mötte sitt öde, har vi att tacka den enda makt som inte ens han kunde motstå: ålderdomens makt.

Stalins sista direktiv

”Jag är slut. Jag litar inte på någon längre, inte ens på mig själv.” Flera gånger, skriver Chrusjtjov i sina memoarer, yttrade Stalin dessa ord under sommaren 1951. Den åldrande diktatorn kände sig hotad. Han var tvungen att inse att hans psykiska och fysiska krafter minskade. Detta bekräftas också av rapporten från den indiske ambassadören Krishna Menon, en av de sista utländska besökarna som Stalin tog emot före sin död. Menon beskriver en märklig händelse: ”Under samtalet ritade Stalin oavbrutet på ett papper.” Det var en gammal vana. Men den här gången, märkte Menon, klottrade Stalin oavbrutet samma motiv med en röd penna: vargar. Plötsligt började Stalin tala om vargar. Ryska bönder, förklarade han, visste hur man skulle hantera vargar. Man måste utrota dem. Men vargarna visste det och betedde sig därefter.

Inte långt före detta möte och bara några månader före Stalins död hölls för första gången på tretton år en partikongress. På denna kongress, som började den 5 oktober 1952 och varade i tio dagar, tillkännagavs en skärpning av den politiska kursen, liknande den 1934. Molotov uppmanade till att ”inte för en minut glömma den nödvändiga vaksamheten”. Vice premiärminister Georgij Malenkov krävde att kontrollen inom partiet och det ideologiska arbetet måste intensifieras.

Stalin presenterade inte själv verksamhetsberättelsen [vilket han gjort sedan mitten av 1920-talet], eftersom han inte längre var i stånd att klara av en sådan fysisk ansträngning. Diktatorn begränsade sig till ett kort tal om samarbetet med kommunistpartierna utomlands.³⁰

Vid partikongressen tillkännagavs dessutom en starkare centralisering och strängare övervakning av de lägre partiorganen. Plenarsammanträdena i centralkommittén skulle inte längre hållas var fjärde månad, utan var sjätte månad. Till de hittillsvarande fyra partplikterna tillkom sju nya, däribland uppgiften att utöva ”politisk vaksamhet”. Men vaksamhetskampanjen riktade sig inte bara mot partiet, utan också mot folket. I *Pravda* den 15 december 1952 kunde man läsa: ”Det är en omedelbar plikt att hindra alla anhöriga, varje familjemedlem, från att begå fel och allvarliga brott mot samhället. Det bör ingen glömma.”

Det var uppenbart att Stalin planerade en ny stor utrensning. I januari 1953 hände något som undanröjde även de sista tvivlen. Stalin lät arrestera en grupp på nio judiska Kreml-läkare. De anklagades för en omfattande konspiration: på uppdrag av de amerikanska och brittiska underrättelsetjänsterna samt den judiska organisationen ”Joint” skulle de ha planerat att mörda ledarna för Sovjetunionen och den sovjetiska armén. De anklagades för att ha eliminerat sina motståndare genom avsiktliga feldiagnoser och felaktiga behandlingsmetoder.

Överraskande nog avbröts kampanjen den 22 februari 1953. Även om orsakerna till detta inte blev kända, antog man då att Stalin inte längre var i stånd att kontrollera utredningarna om

³⁰ Se: [Stalins sista tal](#). Verksamhetsberättelsen hölls av Malenkov.

den påstådda konspirationen.³¹

Stalins sista timmar

Stalin hade redan länge tillbringat nätterna på sin datja istället för i Kreml. Han bjöd ofta in gäster på middag, och ofta drack man till långt in på småtimmarna. Så var också fallet den sista februarikvällen, från vilken den redan hälsomässigt svaga diktatorn inte skulle återhämta sig. Nästa dag hittades Stalin medvetslös på golvet. Han hade fallit när han tidigt på kvällen ville hämta ett glas vatten. Man lyfte upp honom och lade honom på en divan i det angränsande lilla matsalen. Under natten anlände politbyråns medlemmar, åtföljda av en grupp läkare.

Chrusjtjov minns hur läkarna vördnadsfullt och ängsligt trädde in i Stalins rum. Ingen vågade först röra diktatorn. Till slut konstaterade en av dem att Stalin inte kunde röra en arm och ett ben. Han hade drabbats av en stroke.

Vid middagstid anlände Stalins dotter Svetlana Allilujeva till datjan. Senare beskrev hon scenen på följande sätt: ”Man gjorde elektrokardiogram, röntgenbilder av lungorna (...) Man hämtade en apparat för artificiell andning från något institut och även de yngre specialisterna, för utan dem var det ingen som kunde hantera apparaten. Den tunga apparaten stod där utan att användas. Alla försökte vara tysta som i en katedral. I ett av dessa ögonblick öppnade han plötsligt ögonen och lät blicken vila på alla närvarande. Det var en fruktansvärd blick, halvt galen, halvt arg ... denna blick gick över alla på en bråkdels sekund, och då – det var ofattbart och fasansfullt, jag förstår det fortfarande inte – lyfte han plötsligt sin vänstra hand och pekade uppåt, hotade oss alla ...” I läkarnas protokoll finns inget om detta.

Stalins tillstånd försämrades snabbt. På kvällen den 2 mars godkände partipresidiet ytterligare behandling med blodiglar, magnesiumsulfatlösningar, kalla kompresser och sötat te. Den 4 mars blev hans andning alltmer oregelbunden. Natten därpå kräcktes han blod. På morgonen var hans läppar och händer blåsvarta. Stalin dog den 5 mars 1953.

Reaktioner på Stalins död

På morgonen den 6 mars hördes en trumvirvel i sovjetisk radio. Därefter spelades nationalsången. Därefter följde det officiella uttalandet från kommunistpartiets centralkommitté: ”Till alla partimedlemmar, alla arbetare i Sovjetunionen, kära kamrater och vänner, Centralkommittén och ministerrådet meddelar med djup sorg att den 5 mars 1953, klockan 21.50, avled ordföranden för Sovjetunionens ministerråd, sekreterare i centralkommittén för Sovjetunionens kommunistiska parti, Josef Vissarionovitj Stalin, efter en svår sjukdom.” Därefter följde en patetisk kommentar: ”Hjärtat hos Lenins vapenkamrat och genial fortsättare av hans sak, den vise ledaren och läraren för kommunistpartiet och det sovjetiska folket, Josef Vissarionovitj Stalin, har slutat slå.”³²

När jag hörde detta meddelande på Radio Moskva bodde jag redan i Köln. Jag hade flyttat från Jugoslavien till Förbundsrepubliken Tyskland 1950. Därifrån följde jag med spänning vad som hände i Sovjetunionen efter Stalins död. Ingen visste om det skulle uppstå oroligheter bland befolkningen. Reaktionerna i partiledningen var också oförutsägbara. Skulle det uppstå en liknande rådlöshet som efter Lenins död nästan tre decennier tidigare? Skulle strider om Stalins efterträdare bryta ut?

³¹ På svenska finns en hel bok om denna affär: J Brent & V Naumov. *Stalins sista brott*, 2004..

³² Chrusjtjov tar upp läkarkonspirationen och Stalins död i kapitlet [Stalins sista år](#) i *Chrusjtjov minns*.

Det första jag lade märke till var att allt gick mycket snabbt. Redan en timme efter att dödsbudet officiellt hade meddelats i Radio Moskva var begravningskommittén utsedd. Nikita Chrusjtjov utnämndes till ordförande. Klockan 14 samma dag lades Stalin upp i fackföreningshuset i Moskva. På kvällen hade de viktigaste personella förändringarna redan beslutats: Molotov blev utrikesminister, Malenkov ordförande i ministerrådet och Bulganin tog över försvarsministeriet. Nikita Chrusjtjov blev förste sekreterare i centralkommittén för SUKP. Jag var förmodligen inte den enda som blev förvånad över hur snabbt dessa beslut hade fattats.

Det verkade nästan som om partiledningen ville utplåna minnet av Stalin så snabbt som möjligt. Hans lik låg uppbäddat i bara tre dagar – Lenins hade varit det i sju dagar. Jag hade inte intrycket av att uppleva någon äkta sorg, varken hos befolkningen eller i partiets uttalanden. Det var bara formen som liknade de officiella sorgceremonierna i januari 1924. Det var märkligt att inte en enda sovjetisk ledare publicerade någon minnesartikel om Stalin. Endast några bidrag från andra rangens funktionärer publicerades i *Pravda*, samt hyllningar från utländska kommunister som Wilhelm Pieck.

Stämningen bland befolkningen kunde inte heller jämföras med den som rådde vid Lenins död. Det är sant att nyheten om Stalins död ledde till en massamling på Röda torget, där några människor omkom. Men detta var inte ett tecken på panik, utan visade snarare att folket inte ville missa detta historiska ögonblick.

Att man både i partiledningen och i landet som helhet tog avstånd från Stalin märkte jag på att man redan under de första veckorna efter Stalins död lade tonvikten vid nya politiska frågor. Den 27 mars 1953 förklarades kollektiv ledning som partiets princip. Den 4 april frikändes de Kreml-läkare som hade arresterats i januari och anklagats av Stalin för konspiration, och de släpptes ur fängelset – enligt den officiella förklaringen hade de arresterats felaktigt och utan rättslig grund.

Nästan dagligen överraskade den sovjetiska ledningen med genomgripande förändringar. Den 6 april publicerades en artikel i *Pravda* med en för sovjetiska förhållanden förvånande rubrik: ”Den sovjetiska socialistiska lagligheten är okränkbar.” I artikeln riktades öppen kritik mot säkerhetstjänsten. De senaste arresteringarna av sovjetiska forskare fördömdes. De ansvariga tjänstemännen i det tidigare ministeriet för statssäkerhet hade uppenbarligen glömt att de var folkets tjänare och därmed skyldiga att vakta över den sovjetiska lagligheten.

Denna artikel var en del av en bred kampanj med vilken den sovjetiska ledningen avslöjade brister i statsapparaten och offentliggjorde fall av godtycke och orättvisa som begåtts av anställda i apparaten. Om och om igen förklarades att skyddet av de konstitutionella rättigheterna var den viktigaste grunden för den sovjetiska statens vidare utveckling.

Under majdemonstrationerna 1953 fanns slutligen en mycket ovanlig slogan på de stora affischerna: ”De sovjetiska medborgarnas konstitutionellt garanterade rättigheter är oföränderliga och skyddas av den sovjetiska regeringen.” Det var dock första och sista gången i sovjetisk historia som något sådant kunde läsas.

Jag följde denna utveckling med stor uppmärksamhet och lika stora förhoppningar. Sovjetunionen befann sig vid ett vägskäl där den kunde lyckas slå in på en ny och bättre väg mot kommunismen. Att ta avstånd från Stalin var den viktigaste förutsättningen för detta.

Desto mer förvånad blev jag över hur DDR reagerade på Stalins död. Vanligtvis följde SED-ledningen mycket noggrant den politiska kurs som Sovjetunionen angav. Nu ignorerade den

dock alla signaler som kom från Moskva. Medan man där reagerade återhållsamt på Stalins död, anordnade DDR pompösa sorgemarserier.

Sedan urminnes tider hade dyrkan av Stalin varit särskilt stor i den tidigare sovjetockuperade zonen jämfört med andra stater i östblocket. Vid hans 70-årsdag i december 1949 hade SED-partiledningen hyllat Stalin som ”socialismens byggmästare”.

Så uppenbara skillnader i den politiska linjen som under månaderna efter Stalins död har aldrig mer förekommit mellan Sovjetunionen och DDR. Medan man där snabbt inledde efter-Stalin-eran, hängde man här upp otaliga bilder av den avlidne, och affischer med hans citat syntes på många gator och torg.

Senast när DDR:s ledning beställde en enorm Stalin-staty just i Moskva blev det tydligt hur naivt detta beteende var. Det var ju inte helt okomplicerat att i denna utsträckning motsätta sig den sovjetiska linjen. Statyn kom för övrigt aldrig fram till DDR, eftersom man i Sovjetunionen just hade börjat förvara alla Stalin-monument i lagerlokaler.

Om SED-ledningen misstolkade signalerna från Moskva efter Stalins död eller medvetet ignorerade dem kan man bara spekulera om. Möjligen rådde osäkerhet om hur stabil den politiska situationen i Moskva egentligen var. Det kunde ju ha varit så att Kremls nya och överraskande kurs bara var en tillfällig företeelse som man först och främst borde bemöta med försiktighet.

En fara för nutiden

Idag, mer än femtio år senare, måste man tyvärr återigen betrakta utvecklingen i Ryssland med skepsis. Det som började under Chrusjtjov och fortsatte under töperioden under Gorbatjov tining med öppnandet av arkiven, alla framsteg i försöken att utreda de stalinistiska brotten, förstörs av Putins ledarskap.

Idag hävdar Stalins försvarare i Ryssland att historien skrivs om mot kommunismen. Det är tvärtom. Den som ger en sanningsenlig bild av stalinismens era och Stalins verk skriver inte om historien *mot* kommunismen, utan *för* kommunismen. För det handlar om att visa att de brott som Stalin begick i kommunismens namn inte har något att göra med de marxistiska idéer som ligger till grund för denna kommunism.

Det tog även mig tid att verkligen förstå detta. Jag minns en händelse från 1947 som i efterhand verkar ha varit en avgörande upplevelse. Tillsammans med min kollega Victor Stern diskuterade jag med en grupp studenter under en session vid Karl Marx-partihögskolan. De uttryckte sitt missnöje med vad de upplevde som en överdriven dyrkan av Stalin i Sovjetunionen. Den ledarkult som hade skapats kring honom verkade misstänkt i deras ögon.

Jag försökte förmedla och förklarade för studenterna att de otaliga ikonografierna av Stalin inte syftade på honom själv. Stalin var en symbol för den kommunistiska idén och för kommunistpartiets framgångar. Stern avbröt mig. ”Det kamrat Leonhard just säger är naturligtvis fullständigt nonsens”, svarade han. ”Självklart är Stalin revolutionens stora hjälte och vår vise ledare.”

Både Victor Stern och jag hade 1947 fortfarande fallit för Stalinkulten, var och en på sitt sätt. Medan Stern vördade honom som en stark och vis ledare, ville jag se Stalin som förkroppsligandet av en idé – som han dock för länge sedan hade förrätt. Kanske var jag tvungen att än en gång så tydligt uttrycka att Stalin var en symbol för den kommunistiska idén för att bli klar över vad som länge hade orsakat mig ”politisk magont”. Men först två år senare, när jag satt

på flyget till Jugoslavien, kunde jag öppet uttrycka mina tvivel.

När Stalin idag återigen hyllas som en stor ledare, som patriot och garant för nationell styrka, är det inte bara en hån mot de miljoner offer som förlorade sina liv under stalinismen. Jag ser det också som en politisk fara för nutiden. Så länge Stalins brott inte erkänns som en del av den egna historien är vägen till ett verkligt demokratiskt samhälle i Ryssland omöjlig.

Litteratur

- Baberowski, Jörg: *Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus*, München 2003.
- Deutscher, Isaac: *Stalin. Die Geschichte des modernen Russland*, Stuttgart 1951. [[Stalin](#), 1972]
- Figes, Orlando: *Die Flüsterer. Leben in Stalins Russland*, Berlin 2008. [*De som viskade: tystnad och terror i Stalins Sovjet*, 2009]
- Figes, Orlando: *Die Tragödie eines Volkes*, Berlin 1998. [eng. *A People's Tragedy*, 1996]
- Hilger, Gustav: *Stalin. Aufstieg der UdSSR zur Weltmacht*, Göttingen 1952.
- Leonhard, Susanne: *Fahrt ins Verhängnis. Als Sozialistin in Stalins Gulag*, Freiburg 1983. [[Mina 13 ryska år](#)]
- Leonhard, Wolfgang: *Die Revolution entlässt ihre Kinder*, Köln 1955. [[Revolutionens barn](#), 1957]
- Leonhard, Wolfgang: *Kreml ohne Stalin*, Köln 1960. [[Sovjet i omvandling 1952-1956](#) och [Det nya Sovjet 1956-1961](#), 1962]
- Leonhard, Wolfgang: *Meine Geschichte der DDR*, Berlin 2007.
- Leonhard, Wolfgang: *Schein und Wirklichkeit in der Sowjetunion*, Berlin 1952.
- Montefiore, Simon Sebag: *Der junge Stalin*, Frankfurt am Main 2007. [*Den unge Stalin*, 2007]
- Montefiore, Simon Sebag: *Stalin. Am Hof des roten Zaren*, Frankfurt am Main 2005. [*Stalin: den röde tsarens hov*, 2004]
- Rubel, Maximilian: *Stalin mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Reinbek 1975
- Talbott, Strobe (red.): *Chruschtschow erinnert sich*, inledd och kommenterad av Edward Crankshaw, Reinbek 1971. [*Chrusjtjov minns*, 1971]

Lästips

Stalin-biografier:

- Isaac Deutscher: [Stalin](#) och [Ryssland efter Stalin. Del 1 – Bokslut över en era](#)
- Stephen Kotkin: [Terror som statskonst](#), [Vad pågick i nr 1:s hjärna](#) och [Från en klippbrant](#) (utdrag ur Kotkins Stalin-biografi del 2).
- Franz Marek; [Vad Stalin verkligen sagt](#)
- Roy Medvedev: [Stalin och stalinismen](#)
- Boris Souvarine: [Stalin. En kritisk studie över bolsjevismen](#) och [Stalin - Varför och hur?](#)

Kollektiviseringen av jordbruket:

- Moshe Lewin: [Bönderna och sovjetmakten: 1928-1930.](#)

Alec Nove: [Sovjets ekonomiska utveckling åren 1926-1935](#)

Stalin: [Om kollektiviseringen av jordbruket](#) (1927-1930)

[Trotskij om tvångskollektiviseringarna i Sovjet 1930-35.](#)

Moskvarättegångarna och terrorn under 30-talet:

Kenth-Åke Andersson: [Om Moskvarättegångarna](#)

Anne Applebaum: [Gulag i siffror](#)

J. Arch Getty & Oleg V. Naumov: [Historien om Alexander J Tivel](#) och [Fallen Rudzutak och Tjubar](#) (utdrag ur författarnas prisade bok *The Road to Terror*, som till stor del baseras på dokument från de sovjetiska arkiven)

Vadim Rogovin: [1937: Stalins år av terror](#) och [Rättegången mot det ”antisojetiska trotskistiska centrumet”](#) (om stödet som Moskvarättegångarna fick bland vänsterintellektuella i väst)

Nicolas Werth: [En stat mot sitt folk. Våld, repression och terror i Sovjetunionen](#)